

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

**ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ)**

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(SCIENTIFIC JOURNAL)
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)

1 (30)

**ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԺԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
257**

**ARCH.MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
257**

ԵՐԵՎԱՆ 2025

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ

Ա.Ա. Մելքոնյան (նախագահ), Կ.Հ. Խաչատրյան (նախագահի տեղակալ),
Ա.Ի. Շահնազարյան (գլխավոր խմբագիր), Ա.Ռ. Խոսրոնա (ԱՄՆ),
Ա.Վ. Դումիկյան (ԱՄՆ), Ի.Ր. Գազեր (ԳՖՀ), Ա.Ա. Ուլունյան (ՌԴ),
Ա.Վ. Շուբին (ՌԴ), Ի.Վ. Կրյուչկով (ՌԴ), Հ.Ղ. Մուրադյան, Վ.Հ. Թորոսյան,
Մ.Կ. Կոնինյան (պատ. քարտուղար)

Редакционная коллегия

А.А. Мелконян (председатель), К.Г. Хачатрян (заместитель
председателя), А.И. Шахназарян (главный редактор), А.Р. Хосроева
(США), А.В. Думикян (США), Х.Р. Газер (ФРГ), А.А. Улунян (РФ), А.В.
Шубин (РФ), И.В. Крючков (РФ), А.Г. Мурадян, В.Г. Торосян, М.К.
Конинян (отв. секретарь)

Editorial board

A.A. Melkonyan (chairman of the board), K.H. Khachatryan (deputy
chairman of the board), A.I. Shahnazaryan (editor-in-chief), A.R.
Khosroeva (USA), A.V. Dumikyan (USA), H.R. Gazer (FRG), A.A. Ulunyan
(RF), A.V. Shubin (RF), I.V. Kryuchkov (RF), H.Gh. Muradyan, V.H.
Torosyan, M.K. Koninyan (executive secretary)

Պարբերականի հերթական համարում հրատարակվող հոդվածները սկզբնաղբյուրների, արխիվային նյութերի, մամուլի հրապարակումների, հայրենի և համաշխարհային պատմագիտական գրականության լայն հենքի վրա լույս են սփռում Հայոց հին և միջնադարյան, նոր և նորագույն ժամանակաշրջանների պատմության առանձին հիմնահարցերի վրա:

Տպ. - ISSN 1829-4596

Էլ. - ISSN 2953-8084 © ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2025

Roberto M. Dan

*ISMEO –The International Association for Mediterranean and
Oriental Studies, Ph.D in Archeology*

roberto_dan@hotmail.it

ID 0000-0001-7597-9792

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-3

ON THE WESTERN EDGE OF URARTU

**SOME REMARKS ON THE POSSIBLE IDENTIFICATION OF
THE SARD(A)UR(R)IANA MENTIONED BY TIGLATH-
PILESER III WITH SARDURIHINILI***

Abstract

Among the various places mentioned in the Assyrian sources in connection with the events that followed the battle of Kištan and Ḫalpi (743 BCE), the toponym Sardaurriana/Sardurriana stands out as particularly enigmatic. Cited in the context of a military campaign in 736 BCE, part of Tiglath-pileser III's broader offensive launched in the aftermath of the 743 BCE confrontation against the coalition led by Sarduri II, son of Argišti of Urartu, and several Syro-Hittite rulers, Sard(a)ur(r)iana is listed among the Urartian fortresses annexed by the Assyrians in the region beyond Mount Nal. This

* Submitted on 10.IV.2025, reviewed on 22.IV.2025, accepted for publication on 20.VI.2025.

article presents a critical reassessment of the available textual evidence—both Assyrian and Urartian—with the aim of exploring the hypothesis that Sard(a)ur(r)iana may correspond to the Urartian fortress Sarduriḫinili, founded by Sarduri II and likely located near the Euphrates, in the area of modern Elâziğ. By examining the historical, geographical, and epigraphic contexts, this study seeks to shed new light on this possible identification and, more broadly, on the Assyrian military operations along the western frontier of Urartu.

Key words: Kiştan and Ḫalpi, Tiglath-pileser III, Sarduri II, Urartu, Sard(a)ur(r)iana, Sarduriḫinili.

Introduction

The famous clash that occurred in the area between Kiştan and Ḫalpi in 743 BCE remains one of the most significant and pivotal events in the history of the ancient Near East during the first millennium BCE.¹ This battle represented crucial confrontation between the Neo-Assyrian Empire, led by Tiglath-pileser III (744-727 BCE)², and a coalition that included Bia/Urartu, commanded by Sarduri II, son of Argišti (756-about 730 BCE)³, along with several Neo-Hittite states. Among these were Melid, led by Sulumal, and Gurgum, under the leadership

¹ The images in this article are by Mirjo Salvini, whom I warmly thank and with whom I had the pleasure of travelling through these western lands of Urartu, except for Fig. 1, which was produced by the author of this contribution. I would also like to thank Marie-Claude Trémouille for her valuable suggestions.

² Chronological references for the reigns of the Assyrian kings follow **Frahm**. 2017.

³ Chronological references for the reigns of the Urartian kings follow **Salvini**. 2018, 18.

of Tarḫulara⁴. These factions clashed at a time when the balance of power in the region was shifting, with the Assyrians aggressively expanding their territory, while Urartu and the Syro-Hittite states sought to maintain their independence and territorial integrity. In Urartian documentation, the only direct reference to the battle's aftermath is found in the annals of Sarduri II, where the city of Ḫalpa (^{URU}ḫa-al-pa-ni)⁵ is mentioned once, albeit briefly (CTU A 9-3 IV, 50'). This reference appears in the context of a military campaign conducted along the western border of the Urartian kingdom, suggesting that the Urartians were defending their territories against Assyrian incursions. The city of Ḫalpa is described as being part of the larger region of Qummuh/Qumaḫa, which was a strategically significant area for both the Urartians and their adversaries. Other cities in this region, such as Uita and Parala, which were also attacked by the Urartians, are mentioned as part of this network of frontier strongholds, highlighting the strategic importance of the western border for the security of Urartu. The Neo-Assyrian sources, particularly the annals of Tiglath-pileser III discovered in Nimrud, provide a more detailed account of the

⁴ **Hawkins.** 2000, 285.

⁵ The toponym Ḫalpi/Ḫalpa has been variously identified in the scholarly literature. It has often been associated with the modern site of Halfeti (**Forrer.** 1920, 79; **Adontz.** 1946, 92; **D'jakonov.** 1951, 42; **Harutjunjan.** 1970, 259; **Melikišvili.** 1960, 429; **Harutjunjan.** 1985, 222), or placed near the lake by Gölbaşı (**Astour.** 1979, 13-14; **Salvini.** 1995, 75; **Hawkins.** 2000, 331; **Salvini.** 2006, 488; **Blaylock.** 2009, 29). Another hypothesis locates it at the mouth of the Merzumen River (**Harutjunjan.** 2001, 507), corresponding to the site of the Rum fortress (**Adontz.** 1946, 92).

battle of Kištan and Țalpi⁶ and the subsequent events. The main objective of this article is to critically reassess the toponym Sardaurriana/Sardurriana (Sard(a)ur(r)iana)⁷, as mentioned in the Assyrian sources in connection with the 736 BCE military campaign that followed the events of 743 BCE-namely, the clashes at Kištan and Țalpi-and to explore the hypothesis that this name may correspond to the Urartian fortress of Sarduriḫinili. This stronghold, founded by King Sarduri II and attested epigraphically near the modern site of Bahçecik in the Elâzığ region, likely played a key role in the western defensive system of Urartu, serving as the seat of a Urartian governor responsible for overseeing the frontier regions on the western edge of the kingdom. By combining textual analysis with geographical and historical considerations, the article seeks to clarify the identity and significance of Sard(a)ur(r)iana within the broader context of Assyrian military campaigns and Urartian territorial organization.

TIGLATH-PILESER III AGAINST SARDURI II OF URARTU, 743-735 BCE

Before addressing the specific question of the toponym Sard(a)ur(r)iana, it is necessary to briefly summarize the main phases of the conflict between Assyria and Urartu between 743

⁶ Kištan has been tentatively identified with Keysun, corresponding to modern Çakırhöyük, while the river Sinzi-mentioned again in connection with the events of the clash-has been associated with the Göksu River, the classical Singas (**Astour**. 1979, 15-16).

⁷ For the transcription of the toponym, see **Tadmor**. 2007, 125, footnote 20.

and 735 BCE⁸. When Tiglath-pileser III ascended the Assyrian throne, Urartu, under Sarduri II, stood as a formidable regional power and a credible rival to Assyria's renewed imperial ambitions. Many of the smaller Syro-Anatolian kingdoms, which had previously submitted to Assyrian suzerainty, had begun to look to Urartu as a protective alternative. This geopolitical tension culminated in 743 BCE, shortly after Tiglath-pileser's accession, when Sarduri II allied with the rulers of Melid, Gurgum, and Kummuh to support Mati'-el of Arpad in an anti-Assyrian coalition. The decisive confrontation took place between the districts of Kištan and Halpi in the land of Kummuh, near the Sinzi River. According to Assyrian annals, Tiglath-pileser's forces won a crushing victory, forcing the coalition into retreat and driving Sarduri to flee alone on horseback during the night-an episode later immortalized in Assyrian royal inscriptions as a symbol of humiliation and defeat. Although Urartu was not the initial target of this campaign, the aftermath set in motion a broader strategy aimed at dismantling its influence. Tiglath-pileser split his forces: one contingent pursued Sarduri, another subjugated Gurgum, Kummuh, and Melid, while the third besieged Arpad, which fell after three years in 740 BCE and was transformed into an Assyrian provincial capital. Sarduri, despite the setback, continued to support anti-Assyrian resistance, prompting Tiglath-pileser to take further measures to neutralize Urartu's regional authority. In 739 BCE, the Assyrian army conquered Ulluba which was under Uartian contro-located in the mountainous region north of the Assyrian heartland near

⁸ These events, briefly summarized here, are also discussed in **Novotny**. 2021, 367-370.

Urartu's southern border-and annexed it as a new province called Birtu. Commemorative inscriptions and reliefs on Mount Illimmeru celebrated this campaign as a demonstration of Assyria's invincibility. By 736 BCE, Assyrian forces had also seized several Urartian border fortresses near Mount Nal, further eroding Sarduri's western defences. With the realignment of Gurgum, Kummuh, and Melid as compliant vassals once more, and the shifting allegiance of the eastern kingdom of Mannea, Tiglath-pileser had effectively isolated Urartu. This paved the way for a direct campaign in 735 BCE, when the Assyrian king marched across the Taurus Mountains and besieged Sarduri's capital, Դիշ (modern Van). Although the city, strategically perched atop an inaccessible promontory above Lake Van, could not be taken, Assyrian inscriptions boast of a great victory and the erection of the royal image before its gates. Even though Sarduri remained in power, the campaign had long-lasting consequences: Assyria absorbed key Urartian cities and fortresses, dismantling the latter's regional network of influence. The smaller states that had once seen Urartu as a counterbalance to Assyria were now left with no viable alternative but to reaffirm their loyalty to Tiglath-pileser, who had successfully reasserted imperial dominance across both western and eastern fronts. Particularly relevant for the purposes of this contribution are the Urartian military centres that were attacked in 736 BCE. During this campaign, several Urartian fortresses appear to have been involved in the conflict, although their exact locations and identities remain somewhat uncertain. The Assyrian texts refer to these engagements in general terms: while they provide valuable insight into the broader military and political context, details concerning specific Urartian fortifications remain speculative. In

this regard, it should also be considered that many of these accounts may incorporate literary *topoi* commonly found in Assyrian royal inscriptions, intended to glorify the king and amplify the scope of his victories. The image of Sarduri fleeing alone on horseback after the defeat at Kištan and Ḫalpi, or the portrayal of the Urartians being routed at the foot of their own capital, Tušpa, despite the city not being captured, should not be interpreted as strictly objective reports. Rather, they likely reflect stylized narrative conventions designed to symbolize the total humiliation of the enemy and the inevitability of Assyrian supremacy. Such literary constructs complicate the historical reconstruction of events and require a cautious and critical analysis of the sources-especially when attempting to correlate these narratives with archaeological data and topographical identifications. This article seeks to address the complexities inherent in interpreting these events by examining both Assyrian and Urartian sources, comparing their divergent perspectives, and proposing new hypotheses regarding the geographical and political implications of these confrontations. Special attention will be given to the re-evaluation of the key sites mentioned in the Assyrian texts-particularly the enigmatic toponym Sard(a)ur(r)iana -with the aim of offering new insights into the historical geography of the region.

THE ASSYRIAN CONQUEST OF THE ELEVENTH URARTIAN FORTRESSES NEAR MOUNT NAL (736 BCE)

Turning now to the specific case of the events that occurred in 736 BCE, it is worth highlighting the particular relevance of the brief but significant references in the Assyrian inscriptions concerning the campaign led by Tiglath-pileser III against the

western territories of Urartu, near the Euphrates River. This phase of the conflict, though often overlooked in broader historical narratives, provides critical insight into the progressive dismantling of Urartian frontier defences and the strategic logic that guided Assyrian expansion in this border zone. The mention of multiple Urartian fortresses, including the enigmatic Sard(a)ur(r)iana, within the context of this campaign suggests a targeted effort to neutralize key strongholds and consolidate Assyrian control over the area extending beyond Mount Nal, at the western edge of the Urartian kingdom. According to the Assyrian inscriptions, the details of this campaign are recorded as follows:

“(…) For a distance of seventy leagues, I proudly marched through the extensive land of Urartu, from one end to the other (lit. “from above to below”), and I had no opponent (therein). I annexed to Assyria the land Ulluba in its entirety, the cities of Bitirru, Parīsu, Tašuḥa, Maṇṭun, Sardaurriana, Diulla-ana-Nal, Sikibsa, Aššurdāya, Babutta, Lusia, (and) Tapsia, fortresses of the land Urartu that (are located) behind Mount Nal (…)” (RINAP 1: 39, ll. 24b-25b).

In the well-known passage from the annals of Tiglath-pileser III, the Assyrian king claims to have marched “for a distance of seventy leagues (*bēru*) through the extensive land of Urartu, from one end to the other (lit. ‘from above to below’),” annexing a series of fortified sites. This statement clearly reflects an imperial literary *topos*, intended to emphasize total domination and the unimpeded mobility of the Assyrian army deep within enemy territory. The Akkadian term *bēru*, which renders the

Sumerogram KASKAL.GÍD, refers to an itinerary unit equivalent to approximately 10-12 kilometres, or a “double hour of march”. The total distance of seventy *bēru* would thus correspond to a notional journey of 700-840 kilometres, a clearly hyperbolic or symbolic figure meant to signify the comprehensive traversal of the Urartian realm rather than to record an exact geographical distance. The use of such standardized itinerary measures in royal inscriptions serves propagandistic aims, projecting imperial reach and logistical prowess through formulaic and evocative expressions. Particularly interesting is the list of fortresses attributed to the Urartians, including Bitirru, Parīsu, Tašuḫa, Maṇṭun, Sard(a)ur(r)iana, Diulla-ana-Nal, Sikibsa, Aššurdāya, Babutta, Lusia, and Tapsia, all of which are said to be located behind Mount Nal, according to the Assyrian texts⁹. Mount Nal is usually considered to have been part of Urartian territory, at least during the time of Tiglath-pileser III¹⁰. Currently, the westernmost extent of Urartian expansion, which can be reconstructed through archaeological and epigraphic evidence, is defined by the natural boundary of the Euphrates River (Fig. 1). The Assyrians, claiming to have entered Urartian territory, would have necessarily used the ford on the Euphrates near Izolu/Habıbuşağı, where a fortress¹¹ and an Urartian rock-cut inscription (CTU A 9-4; Fig. 2) were located, though the latter is now submerged due to the construction of the Karakaya Dam.

⁹For a discussion of these toponyms and the issues related to the organization of the Assyrian provinces established by Tiglath-pileser III along the northern frontier, see **Yamada**. 2018.

¹⁰ **Levine**. 1972-1975, 13.

¹¹ **Serdaroğlu**. 1977, 29-30, pl. 14, figs. 38-39; **Özdoğan**. 1977, 82-83, pls. 61, 75 (Site n° P 52/2); **Işık**. 1987.

These circumstances lead us to believe that Mount Nal could be situated just before or just beyond the course of the Euphrates, and might be identified with some of the reliefs located in the southern part of the modern Elâzığ province. This hypothesis is further supported by an analysis of the Urartian city names. While most of these toponyms are *hapax legomena*¹² and thus difficult to pinpoint geographically with the current state of research, some observations can be made about two particular toponyms. Specifically, the name Diulla-ana-Nal, a *hapax legomenon*, could be literally translated as “the city of Diulla on the (Mount) Nal”, which seems to echo the Urartian practice of associating fortified centres with a prominent mountain, likely to differentiate places with similar names. This is comparable to other Urartian toponyms, such as Arşuniunu in front of Mount Ura, Rusahinili in front of Mount Qilbani, Rusahinili in front of Mount Eiduru, and NA4.ANŠE in front of Mount Quria. The second toponym, Sard(a)ur(r)iana, will be specifically discussed in the next section of this text.

SARD(A)UR(R)IANA AS SARDURIHINILI: A NEW INTERPRETATION

The toponym Sard(a)ur(r)iana, mentioned in the texts related to Tiglath-pileser III’s activities after the battle of Kiştan and Halpi, has not received particular attention regarding its geographical location and its clear connection to the Urartian

¹² Babutta is also mentioned in the correspondence from the reign of Sargon II as a city near Kumme (**SAA V**: 117.8), described as a city-state situated between Kumme and Ukku. Tapsia (Tabsia) is attested both in the inscriptions of Adad-Nirari II (**RIMA II**: A.0.99.2, l. 95) and Tiglath-pileser III (**RINAP 1**: 39, l. 27; 49, obv. 12’), and was likewise located near Kumme (**Radner**. 2012, 256).

king Sarduri II, son of Argišti¹³. However, it is plausible to hypothesize that Sard(a)ur(r)iana could correspond to Sarduriḫinili, a fortress founded by the king during his reign. From a philological and linguistic perspective, the Assyrian form Sardurriana (or Sardaurriana) can plausibly derive from the Urartian Sarduriḫinili, meaning “foundation of Sarduri”. In Assyrian sources, toponyms of foreign origin were frequently adapted according to the phonological and morphological patterns of Akkadian. The Urartian suffix -ḫinili, commonly indicating a foundation or city associated with a royal figure, has been interpreted as conveying the idea of “belonging to” or “founded by”. It is possible that, in Akkadian, this notion was rendered through a possessive or adjectival construction, perhaps reflected in the form Sard(a)ur(r)iana, which could be understood as denoting “the place of Sarduri”. The variation Sardaurriana could reflect a vowel assimilation or scribal variant, both common phenomena in the transmission of foreign names within Neo-Assyrian texts. These transformations illustrate a broader pattern of adaptation and reinterpretation of Urartian toponyms within the Assyrian administrative and historiographic tradition. An Urartian inscription discovered near Karakoçan/Bahçecik (CTU A 9-18; Fig. 3), in the western part of Urartian territory, refers to a fortress called Sarduriḫinili. The short text refers:

“For the god Ḫaldi, his (or, resp., the) Lord, Sarduri, son of Argišti, built this tower temple, and he built a fortress to perfection. He gave it the name “Sarduriḫinili”. (6) Sarduri says: I installed here Zaiani as governor. He shall

¹³ On this, see **Dan.** 2020, 114, 201.

administrate(?) the region up to the city Miliṭia, up to the city Qu[maḥa], up to the city Niḥiria, up to the land Ar[me?], up to the land Ḥašime [. . .]. (CTU A 9-18.)

The discovery of this text in a secondary context near an Urartian road-station suggests that the site of Karakoçan/Bahçecik was not a royal city, given its small size. The inscription mentions the construction of a temple dedicated to the god Ḥaldi and the building of a fortress, named Sarduriḫinili. This fortress, located near the Euphrates, appears to be a military outpost rather than an urban centre. The small size of the site at Karakoçan/Bahçecik suggests that it could not correspond to a royal city of great importance, such as a capital. The inscription also states that Sarduri II appointed a governor named Zaia(ni) to manage the fortress, which controlled a vast territory reaching Malatya, located across the natural border of the Urartian kingdom, the Euphrates River¹⁴. This geographical context indicates that Sarduriḫinili was located near the Euphrates and could indeed correspond to the fortress of Sard(a)ur(r)iana mentioned in the Assyrian texts. Its proximity to the river and its role in Sarduri II's defensive system support the identification of Sard(a)ur(r)iana with Sarduriḫinili. After Sarduri II's defeat at Kiştan and Ḥalpi, Tiglath-pileser III likely captured Sard(a)ur(r)iana, which, according to this interpretation, would correspond to Sarduriḫinili. Furthermore, it

¹⁴ Recently, the name of this governor has been identified on two bowls that surfaced on the antiquities market. These bowls bear a short inscription referring to the 'city of Zaia' (İşık. 2018, 21-22, figs. 6-7).

seems more probable that Sardurihinili¹⁵ corresponds to the fortress of Balu/Palu¹⁶, rather than Palin/Bağın¹⁷, another significant fortress in the same area. Palu is more likely to be the site due to its strategic importance and location in relation to the Euphrates. At the site, a rock inscription of Minua (CTU A 5-5; Fig. 4) was found, annalistic in nature, which mentions military activities in the region and against Malatya¹⁸. The inscription refers to construction works at the site of Šebeteria¹⁹, although it is unclear whether this name should be associated with Palu itself or with another settlement. In any case, the inscription does not mention the construction of a fortified centre, but only a possible sanctuary/shrine (*iarani*) dedicated to Țaldi. At Bağın, a stele of Minua (CTU A 5-8; Fig. 5) mentions the appointment of an official named Titia, probably a member of the royal family who also had a centre named after him²⁰, as governor in the same area of Elâziğ, which would later come under the administration of Zaia. Therefore, Bağın was probably already an important Urartian centre even before Sarduri II. The issue concerning the territorial location of the Sardurihinili mentioned in the Bahçecik inscription does not undermine the proposal to associate Sardurihinili with the Sard(a)ur(r)iana mentioned by Tiglath-pileser III. The identification of

¹⁵ On the possibility that the Sardurihinili mentioned in the Bahçecik inscriptions could correspond to Palu or Bağın, see also **Payne – Sevin**. 2001, 116-118 and **Dan**. 2012a, 229.

¹⁶ For this site, see **Danişmaz**. 2024, with earlier literature.

¹⁷ On this site, see **Burney**. 1957, 52, fig. 15.

¹⁸ On the Urartian sites in the region and the road connecting Țuşpa with Malatya/Miliṭia, see **Dan**. 2012b.

¹⁹ On this toponym, see **Dan**. 2022, 165.

²⁰ On the centre of Titiahinili, mentioned in an inscription of Rusa II, son of Argišti (CTU A 12-1, V 4), see **Dan**. 2020, 116.

Sard(a)ur(r)iana with Sarduriḫinili allows for a better understanding of the dynamics of the Assyrian conquest and the annexation of Urartian territories. The location of Sarduriḫinili, not far from the Euphrates and within Urartian territory, fits perfectly within the geographical context of the Assyrian campaign, confirming the historical narrative of Assyrian expansion after the battle.

Conclusions

The analysis of the Assyrian inscriptions concerning the aftermath of the battle of Kištan and Ḫalpi, particularly those relating to Tiglath-pileser III's campaigns between 743 and 735 BCE, highlights the strategic efforts of the Neo-Assyrian Empire to dismantle the western defensive system of Urartu. Among the most significant outcomes of these campaigns was the conquest of a group of Urartian fortresses located "behind Mount Naḫ", a region broadly corresponding to the western periphery of the Urartian kingdom, near the Euphrates River. Within this framework, the toponym Sard(a)ur(r)iana emerges as a particularly meaningful case, both due to its onomastic link to King Sarduri II and its inclusion among the conquered strongholds. This study has proposed that Sard(a)ur(r)iana may correspond to the Urartian fortress Sarduriḫinili, a site known from a royal inscription found near Bahçecik in the Elâzığ region. The inscription, although discovered out of context, refers explicitly to the foundation of a fortress by Sarduri II and to its administrative function in overseeing a broad frontier territory reaching the Euphrates and beyond. The strategic position of Sarduriḫinili, likely along the western border of Urartu, makes it a plausible candidate for the Sard(a)ur(r)iana

mentioned in the Assyrian records. This identification is supported not only by onomastic parallels but also by geographic and geopolitical considerations. The proximity of the site to key river crossings, such as the Izolu/Habibuşağı ford, and its relation to other Urartian and Assyrian landmarks mentioned in the texts, suggests that the Elâzığ region was a contested frontier zone, targeted by the Assyrians during their systematic advance toward the Urartian heartland. Furthermore, the presence of figures such as Zaia(ni) and Titia in inscriptions from this area underscores the administrative complexity and importance of these local strongholds within the broader framework of Urartian territorial control. Although uncertainties remain due to the fragmentary nature of the sources and the limited archaeological visibility of some sites, the identification of Sard(a)ur(r)iana with Sardurihinili offers a coherent and historically grounded hypothesis. It contributes to a more nuanced understanding of the dynamics of Assyrian-Urartian interaction in the mid-8th century BCE, shedding light on both the symbolic and strategic dimensions of Assyrian imperial expansion. Future archaeological investigations in the Elâzığ region, combined with a renewed critical reading of the textual corpus, may provide further confirmation-or necessary revision-of this proposal.

Գրականություն/References/Литература

1. **Adontz N.** 1946, *Histoire d'Arménie, les origines du Xe siècle au VIe (av. J.C.)*. Paris.
2. **Astour M.** 1979, "The Arena of Tiglath-Pileser III's Campaign against Sarduri II (743 B.C.)" // *Assur*, 2, p. 1-23.
3. **Blaylock S.** 2009, *Tille Höyük 3.1. The Iron Age:*

- Introduction, Stratification and Architecture*. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 41. London.
4. **Burney C. A.** 1957, “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region” // *Anatolian Studies*, 7, p. 38-53.
 5. **Dan R.** 2012a, “From Țușpa to Miliția: Further Considerations on the Westward Expansion of the Kingdom of Urartu” // *AJNES/Aramazd*, VII/2, p. 54-83.
 6. **Dan R.** 2012b, *Tra l’Eufrate e l’Arasse. Ricostruzione del paesaggio insediativo del regno di Biainili/Urartu*. PhD dissertation. Roma: Sapienza Università di Roma.
 7. **Dan R.** 2020, *A Study on the Toponyms of the Kingdom of Bia/Urartu*. Serie Orientale Roma, Nuova Serie, Vol. 19. Roma.
 8. **Danışmaz H.** 2024, “A Provincial Centre on the Western Border of Urartu: Palu Fortress” // *Anadolu Araştırmaları*, 30, p. 131-166.
 9. **D’jakonov I. M.** 1951, “Assiro-vavilonskie istočniki po istorii Urartu” // *Vestnik Drevnei Istorii*, 2, p. 257-356.
 10. **Frahm E.** (ed.) 2017, *A Companion to Assyria*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
 11. **Grayson A. K.** 1991, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Period II. Buffalo-London-Toronto.
 12. **Harutjunjan N. V.** 1970, *Biainili (Urartu)*. Erevan.
 13. **Harutjunjan N. V.** 1985, “Toponimika Urartu” // *Xurrity i Urarty*, 1. Erevan.
 14. **Harutjunjan N. V.** 2001, *Korpus Urartskich Klinoobraznych Nadpisej*. Nacional’naja Akademija Nauk Respubliki Armenii. Institut Vostokovedenija (Izdatel’stvo “GITUTJUN”), Erevan.
 15. **Hawkins J. D.** 2000, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions I: Inscriptions of the Iron Age*. Vol. 1-3. Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft 8.1. Berlin-New York.

16. **Işık C.** 1987, “Habibuşağı Nekropolü - Die Nekropole von Habibuşağı” // *Belleten*, 51, pp. 549-580.
17. **Işık K.** 2018, Yazıtlı Eserler, in Konyar, E., Işık, K., Kuvanç, R., Genç, B., Gökce, B., Zaiahina'nın Bronzları/Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri, Doğubayazıt Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 20-29.
18. **Lanfranchi G. B., Parpola S.** 1990, *The Correspondence of Sargon II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*. State Archives of Assyria 5, Part II. Helsinki.
19. **Levine L. D.** 1972–1975, “Ḫabḫu” // *Reallexikon der Assyriologie*, 4, p. 12–13.
20. **Melikišvili G. A.** 1960, *Urartskie klinoobraznye nadpisi*. Moskva.
21. **Novotny J.** 2021, “The Assyrian Empire in Contact with the World” // In: Radner K., Moeller N., Potts D. T. (eds.). *The Oxford History of the Ancient Near East*. Vol. IV: The Age of Assyria. Oxford, p. 352-424.
22. **Özdoğan M.** 1977, *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*. Middle East Technical University, Lower Euphrates Project Publications, Series I, No. 2. Istanbul.
23. **Payne M., Sevin V.** 2001, “A New Urartian Inscription from Elaziğ/Bahçecik, Eastern Turkey” // *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 43/1, p. 111-119.
24. **Radner K.** 2012, “Between a Rock and a Hard Place: Muşaşir, Kumme, Ukku and Šubria - The Buffer States between Assyria and Urartu” // In: Kroll S., Gruber C., Hellwag U., Roaf M., Zimansky P. (eds.). *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium Held in Munich, 12–14 October 2007*. Acta Iranica 51. Leuven, p. 243-264.
25. **Salvini M.** 1995, *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.

26. **Salvini M.** 2006, “Il Regno di Urartu (Biainili)” // In: de Martino S. (ed.). *Storia d'Europa e del Mediterraneo. Il mondo antico. I. La Preistoria dell'uomo. L'Oriente Mediterraneo*. Vol. II *Le Civiltà dell'Oriente mediterraneo*. Roma, p. 459-503.
27. **Salvini M.** 2018, *Corpus dei Testi Urartei*. Vol. V: *Revisione delle epigrafi e nuovi testi su pietra e roccia (CTU A); Dizionario urarteo; Schizzo grammaticale della lingua Urartea*. Paris.
28. **Serdaroğlu Ü.** 1977, *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975*. ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri 1, No. 1. Ankara.
29. **Tadmor H.** 2007, *The Inscriptions of Tiglath-pileser III King of Assyrian*. Jerusalem.
30. **Tadmor H., Yamada S.** 2011, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744–727 BC), and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria*. Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1. Winona Lake.
31. **Yamada S.** 2018, “Ulluba and Its Surroundings: Tiglath-pileser III's Province Organization Facing the Urartian Border” // In: Yamada S. (ed.). *Neo-Assyrian Sources in Context: Thematic Studies on Texts, History, and Culture*. State Archives of Assyria Studies XXVIII. Helsinki, p. 11-40.

Figures

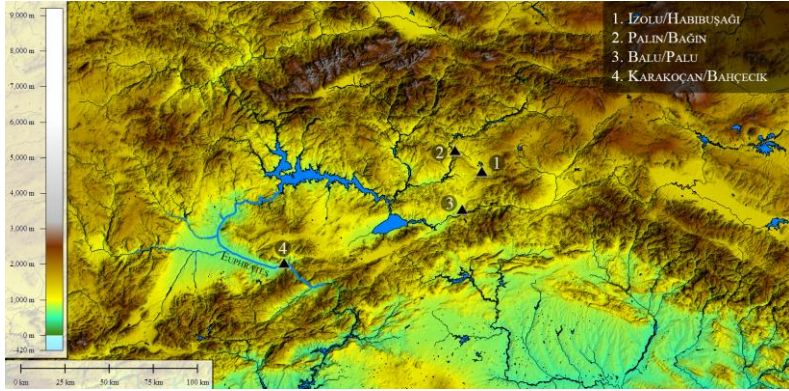

Fig. 1. The course of the Euphrates at the limits reached by the territorial expansion of the Urartians west of Lake Van, and the sites and inscriptions mentioned in this text.

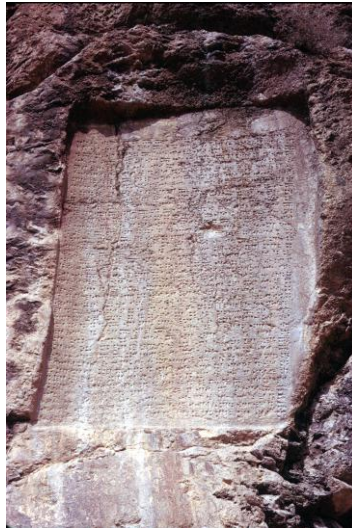

Fig. 2. The rock inscription of Sarduri II, son of Argišti, located near Izoli/Habibuşagi (CTU A 9-4), close to a ford on the Euphrates River, is now submerged beneath the waters of the artificial reservoir created by the construction of the Karakaya Dam.

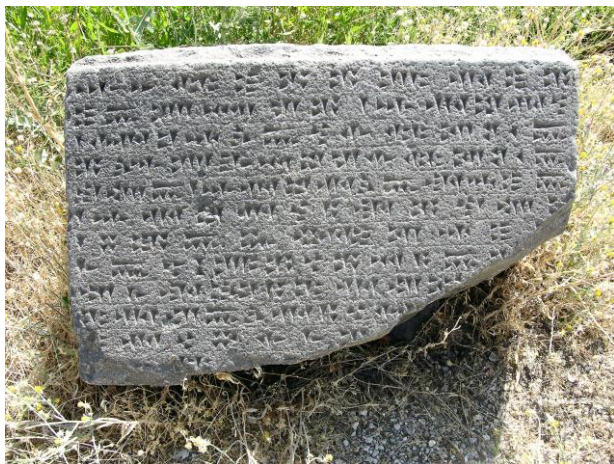

Fig. 3. The inscription on a fragmentary stone block of Sarduri II, son of Argišti, from Karakoçan/Bahçecik (CTU A 9-18).

Fig. 4. The stele with the inscription of Minua, son of Išpuini, found near the site of Palin/Bağın (CTU A 5-8) and preserved in the Elâzığ Museum.

Fig. 5. The rock inscription of Minua, son of Išpuini, at the summit of the site of Balu/Palu (CTU A 5-5).

Ռոբերտո Մ. Դան, ISMEO – Միջերկրածովյան և Արևելյան ուսումնասիրությունների միջազգային ասոցիացիա, պ.գ.թ., Ուրարտուի արևմտյան սահմանին. որոշ դիտարկումներ Սարդ(ա)ուր(ո)իանայի և Թիգլաթպալասար II-ի կողմից հիշատակված Սարդուրիխնիլիի հնարավոր նույնականացման մասին

Ամփոփում

Քիշթանի և Խալպիի (Ք.ա. 743 թ.) ճակատամարտերից հետո տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ կապված՝ ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակված տարբեր տեղանունների

թվում Սարգսուրիանա/Սարգսուրիանա տեղանունն առանձնանում է իր կարևորությամբ: Ք. ա. 736 թ. ռազմական արշավանքի համատեքստում հիշատակված այս տեղանունը կապված է Թիգլաթպալասար II-ի լայնածավալ հարձակման հետ, որը սկսվել էր Ռուրարտուի գահակալ Սարգսուրի Արգիշթորդու գլխավորած դաշինքի և մի քանի սիրիա-խեթական կառավարիչների Ք. ա. 743 թ. բախումից հետո: Սարգ(ա)ուր(ր)իանան հիշատակված է Ռուրարտուի այն բերդերի թվում, որոնք ասորեստանցիները գրավել էին Նալ լեռան հակառակ կողմում գտնվող շրջանում:

Հոդվածում քննության է առնվում գրավոր աղբյուրների թե՛ ասուրական, թե՛ ուրարտական քննադատական վերլուծությունը՝ նպատակ ունենալով ուսումնասիրել այն կանխավարկածը, ըստ որի Սարգ(ա)ուր(ր)իանան կարող է համապատասխանել Սարգսուրի II-ի կողմից հիմնադրված Սարգսուրիխինիլին, որը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Եփրատի մերձակայքում՝ ժամանակակից Խարբերդի շրջանում: Պատմական, աշխարհագրական և գրավոր աղբյուրների հիման վրա արված այս հետազոտությունը նպատակ ունի նոր լույս սփռել վերը նշված տեղանունների հնարավոր նույնացման, ինչպես նաև՝ ուրարտական տերության արևմտյան սահմանագոտու մերձակայքում ասորեստանցիների ռազմական գործողությունների վրա:

Քանալի բառեր՝ Քիշթան և Խալպի, Թիգլաթպալասար III, Սարգսուրի II, Ռուրարտու, Սարգ(ա)ուր(ր)իանա, Սարգսուրիխինիլի:

Роберто М. Дан, ISMEO - Международная ассоциация Редиземноморских и Восточных исследований, к.и.н., На западной границе Урарту: некоторые замечания о возможной идентификации Сард(а)ур(р)ианы, упоминаемой Тиглатпаласаром III, с крепостью Сардурихинили

Резюме

Среди различных топонимов, упоминаемых в ассирийских источниках в связи с событиями, последовавшими за битвами при Киштане и Халпи (743 г. до н. э.), особое значение приобретает название Сард(а)ур(р)иана (или Сардуриана). Этот топоним фигурирует в контексте военной кампании 736 г. до н. э., являющейся частью ширококомасштабного наступления Тиглатпаласара III, начатого после столкновения с коалицией, возглавляемой царём Урарту Сардури II, сыном Аргишти, и рядом сиро-хеттских правителей.

Сард(а)ур(р)иана упоминается среди урартских крепостей, захваченных ассирийцами в районе по ту сторону горы Нал. В данной статье проводится критическая переоценка имеющихся письменных источников - как ассирийских, так и урартских - с целью изучения гипотезы, согласно которой Сард(а)ур(р)иана может быть тождественна крепости Сардурихинили, основанной Сардури II и, по всей видимости, расположенной вблизи Евфрата, в районе современного Харберда (ныне Элязыг, Турция).

Настоящее исследование, опирающееся на исторические, географические и эпиграфические данные, стремится пролить новый свет на возможную идентификацию этих двух названий, а также на характер ассирийских военных операций в западной приграничной зоне Урарту.

Ключевые слова: Киштан и Халпи, Тиглатпаласар III, Сардури II, Урарту, Сард(а)ур(р)иана, Сардурихинили.

ՌՈՒՍԼԱՆ Ա. ՑԱԿԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, պ.գ.թ.,

rooslantsakanyan@gmail.com

ID 0009-0003-6148-0933

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-26

**ԹԻԳԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ Ի-Ի ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ
ՈԱԶՄԱՐՇԱՎՆԵՐԸ. ՆՊԱՏԱԿՆԵՐՆ ՈՒ
ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ***

Ամփոփում

Միջինասորեստանյան (Ք.ա. մոտ XV դ. վերջին քա-
նորդ – X դ. առաջին կես) պետության վերջին հզորագույն
արքաներից մեկի՝ Թիգլաթպալասար (Tukulti-apil-Ešarra)
Ի-ի (Ք. ա. 1114-1076) կառավարման ընթացքում պետությ-
ան համար ռազմավարական մեծ նշանակություն ուներ
նրա հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան սահմանների անվ-
տանգությունը: Սեպագիր աղբյուրների վերլուծությամբ
փորձ է արվում վերանայել դեպի Հայկական լեռնաշխարհ
և արևելափոքրասիական տարածաշրջան նրա արշա-
վանքների ռազմավարական ու տնտեսական նպատակնե-
րը և բացահայտել դրանց պատմական նշանակությունը:
Թիգլաթպալասարի Ի-ի հյուսիսային արշավանքներն իրա-
կանացվում էին կանխամտածված նվաճողական ռազմա-

** Ներկայացվել է 30.V.2025 թ., գրախոսվել է 07.VI.2025 թ., ընդունվել է
տպագրության 20.VI.2025 թ.:*

վարությամբ և ուղղված էին առևտրական ուղիների ապահովմանը, արժեքավոր ռեսուրսների հասանելիությանը և տարածաշրջանի մանր ու միջին պետությունների վրա ասորեստանցիների գերակայության հաստատմանը:

Քանայի բառեր՝ Միջին Ասորեստան, Թիգլաթպալասար I, Հայկական լեռնաշխարհ, Վերին Եփրատ, ռազմարշավ, Նաիրի, մուշկեր:

Ներածություն

Իր մոտ քառասունամյա գահակալության ընթացքում Թիգլաթպալասար I-ը բազմաթիվ ռազմարշավներ իրականացրեց, որոնք ընդլայնեցին ասորեստանցիների ազդեցությունը մի քանի ուղղություններով: Դեպի արևմուտք, արևելք և հարավ նրա ռազմարշավներն արժանացել են գիտնականների զգալի ուշադրությանը, մինչդեռ հյուսիսային արշավանքները լրացուցիչ ուսումնասիրության կարիք ունեն: Ասորեստանի համար իր հյուսիսային սահմանները գրեթե միշտ կարևորվում էին տարածքային ընդլայման և ռեսուրսների հայթայթման լայն հնարավորությունների առումներով:

Հյուսիսային արշավանքների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պատկերացում կազմելու Ասորեստանի ծավալապաշտական հայեցակետի մասին՝ բարդ և լեռնային տարածքներում ռազմական գործողությունների մարտավարության, նյութատեխնիկական պլանավորման ու ապահովման, ծավալապաշտական քաղաքականությունն արդարացնող գաղափարախոսական խոսույթի արմատա-

վորման և այլն: Թիգլաթպալասար I-ի հյուսիսային ռազմարշավները փաստացի ավելին էին, քան պարզապես պատեհապաշտական արշավանքներ և համահունչ էին Ասորեստանի ռազմավարական տեսլականին:

Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանում (Ք. ա. մոտ 1416-935¹) Ասորեստանը փոքրիկ քաղաք-պետությունից վերածվեց տարածքային, ապա և տարածաշրջանային խոշոր պետության: Աշշուր-ուբալլիտ I-ի (Ք. ա. մոտ 1362-1327) կառավարման ընթացքում Ասորեստանը ոչ միայն դուրս եկավ իր սահմաններից և անցավ հարձակման, այլև սկսեց միջամտել հարևան երկրների ներքին գործերին: Ասորեստանը Աշշուր-ուբալլիտ I-ի հաջորդների և, մասնավորապես, Ադադ-նիրարի I-ի (Ք.ա. մոտ 1304-1273), Շուլմանու-աշարեդ (Սալմանասար) I-ի (Ք.ա. մոտ 1272-1243) և Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. մոտ 1242-1206) օրոք հասավ իր հզորության գագաթնակետին²: Սակայն, հենց Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման վերջին շրջանում և հաջորդող տասնամյակների ընթացքում իշխանության աստիճանական թուլացում էր նկատվում: Արդեն, Թիգլաթպալասար I-ի հոր՝ Աշշուր-ռեշ-իշի I-ի (մ.թ.ա. մոտ 1132-1115) կառավարման ընթացքում, Ասորեստանը պայքարում էր իր իսկ սահմանների անվտանգության համար: Ք.ա. XII-XI դդ. Մերձավոր Արևելքում տեղի են ունենում բնակլիմայական կտրուկ փոփոխություններ, որոնցով պայմանա-

¹ Թվագրումների համար մանրամասն տե՛ս՝ **Ցականյան**. 2023:

² **Reculeau**. 2022, 725-786; **Shibata**. 2023, 161-183; **Liverani**. 2013, 347-363; **Ցականյան**. 2018, 19-29:

վորված կտրուկ նվազում են Եփրատ և Տիգրիս գետերի մակարդակները: Ծանր տնտեսական պայմաններն ու հաճախակի դարձած ամորեական ցեղերի ասպատակությունները տարածաշրջանում սրում և գրեթե քայքայման եզրին են հասցնում սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունները³: Այս ամենն իր հերթին հանգեցնում է մերձավորարևելյան քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի ճգնաժամի⁴: Ք.ա. մոտ 1180 թ. Խաթթիի տրոհումից հետո Փոքր Ասիայում և գրեթե ողջ արևելափոքրասիական տարածքներում առաջանում է քաղաքական վակուում: Բնակլիմայական պայմանների փոփոխության պատճառով ժողովուրդների տեղաշարժերը պետք է զգալիորեն վերափոխեին արևելափոքրասիական, հյուսիս-սիրիական և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան ու հարավ-արևմտյան տարածքների ժողովրդագրական լանդշաֆտը⁵: Եվ, բնականաբար, ասորեստանյան արքաներն այդ ժողովուրդների Ասորեստան ներթափանցումը կանխելու բավականին լուրջ խնդիր ունեին: Այս խիստ անկայուն իրավիճակը թե՛ նոր մարտահրավերներ, թե՛ նոր հնարավորություններ էր ստեղծում ասորեստանյան ծավալապաշտական նկրտումների համար:

Մուշկերի սպառնալիքի ժամանակավոր կասեցումը

Թիգլաթպալասար I-ն իր արքայական տարեգրությո-

³ **Ցականյան.** 2018, 29:

⁴ **Քոսյան, Գրեկյան.** 2024, 192-254; **Քոսյան.** 1999, 81-138:

⁵ **Քոսյան.** 2022, 206-213; **Bryce.** 2012, 12-31.

յուններում (հիմնականում գրվել են Ք.ա. մոտ 1109-1092)⁶ նշում է, որ ինքը ևս մեկ անգամ Եփրատը դարձրել է Աշտուրի պետության սահմանը՝ արշավելով Եփրատի ձախ ափին տեղակայված արամեական ախլամու ցեղերի դեմ⁷. «Սուխու երկրի ծայրից մինչև Խաթթի երկրի Քարքենիշ քաղաքը, մեկ օրում ես թալանեցի»⁸: Նա նշում է նաև, որ հատել է Եփրատը⁹, և Ջեբել Բիշրի բնակավայրում հարձակվել արամեացիների վրա: Նա վերանվաճում է մուշկերի ենթակայության տակ անցած տարածքները, արշավում Կադմուփի և Նաիրի, պատերազմ է մղում Բաբելոնիայում, ապա և հասնում մինչև Միջերկրական ծով:

Ասորեստանի արքան իր գահակալության առաջին իսկ տարում ռազմարշավ է կատարում դեպի Հայկական լեռնաշխարհ: Ասորեստանյան զորքերը ներխուժում են Կադմուփի՝ Տուր Աբդինից հարավ-արևելք և Տիգրիսից արևելք գտնվող հարթավայր¹⁰ ու շարժվում մուշկերի դեմ¹¹: Մինչ այս մուշկերը նախ գրավել էին Ալզին ու Պուրուկում-զին, ապա մուշկերի 20 հազարանոց բանակը 5 արքաների առաջնորդությամբ գրավել էր Կադմուփին: Պարտության

⁶ Shibata. 2023, 168.

⁷ Քոսյան, Գրեկյան. 2024, 231-232:

⁸ Grayson. 1991, A.0.87.1, col. v, ll. 48-50.

⁹ Ընդհանրապես նշում է, որ 14 տարվա ընթացքում՝ 28 անգամ հատել է Եփրատը՝ «քսանութ անգամ, երկու անգամ մեկ տարվա ընթացքում»՝ Grayson. 1991, A.0.87.3, ll. 29-30; A.0.87.4, l. 34.

¹⁰ Genç, MacGinnis. 2023, 3-4; Radner. 2006, 284; Mayer. 1995, 235-236.

¹¹ Քոսյան, Գրեկյան. 2024, 231-232; Kosyan. 2023; Bryce. 2012, 40, 197-199; Wittke. 2004, 130-184; Քոսյան. 1999, 157-160; Kosyan. 1997.

մատնելով մուշկերին, Թիգլաթպալասար I-ը ողջ մնացած 6 հազար մարդու թույլատրում է բնակվել իր երկրում, հավանաբար հենց Կադմուխիում¹²: Վերջինս հնազանդվեց միայն Ասորեստանի կրկնակի արշավանքի արդյունքում¹³:

Կադմուխին հնազանդեցնելուց հետո ասորեստանցիներին հաջողվեց կոտորել լեռնային Բաբխու երկրի դիմադրությունը¹⁴: Այդ երկիրը հավանաբար տարածվել է Վանա լճից հարավ-արևմուտք¹⁵: Ասորեստանյան բանակը հաջորդ հարվածը հասցրեց Հայկական լեռնաշխարհի հարավ և հարավարևմտյան շրջաններին: Այն ներխուժեց Շուբրու (Շուբարու) երկիր, գրավեց Վերին Տիգրիսի հովտի հյուսիսային տարածքը, հպատակեցնելով նաև Ալզին ու Պուրուլումզին՝ իրենց հարակից տարածքներով¹⁶: Այստեղ նույնպես ասորեստանցիների դեմ պայքարում էին մուշկերը:

Մուշկերի դեմ Ասորեստանի տարած հաղթանակները գործնականում նախադրյալներ ստեղծեցին մի շարք ռազմավարական նպատակների իրականացման համար. 1) դրանք ապահովեցին ասորեստանցիների մուտքը դեպի Տավրոսի մետաղներով հարուստ շրջաններ, 2) հսկողության տակ վերցրեցին Միջագետքը Փոքր Ասիային կապող առևտրային ուղիները, 3) տարածաշրջանի մանր ու միջին

¹² **Grayson.** 1991, A.0.87.1, col. I, ll. 62-88; **Քոսյան, Գրեկյան.** 2024, 232:

¹³ **Grayson.** 1991, A.0.87.1, col. III, ll. 7-31.

¹⁴ **Grayson.** 1991, A.0.87.1, col. I, l. 89-col. II, l. 35.

¹⁵ **Shibata.** 2023, 173-174.

¹⁶ **Grayson.** 1991, A.0.87.1, col. II, ll. 63- col. III, 61.

երկրների նկատմամբ ի ցույց դրեցին Ասորեստանի ռազմական գերազանցությունը, 4) արշավանքները հնարավորություն ընձեռեցին ձեռք բերել ձիեր, իսկ մուշկերի գերեվարման ու վերաբնակեցման արդյունքում՝ նաև զինուժ:

Նվաճված տարածքներում ասորեստանցիները ոչ միայն զանգվածային տեղահանությունների ու վերաբնակեցումների քաղաքականություն էին վարում, այլև ռազմական հենակետեր էին ստեղծում:

Նաիրիի էթնոաշխարհագրական նկարագիրը

Արձանագրություններում Նաիրյան երկրների տարածքը ներկայացված է որպես բարձր լեռներով, խոր հովիտներով և կլիմայական ծայրահեղություններով մի շրջան, որն ասորեստանցիներին ռազմական գործողությունների համար զգալի մարտահրավերներ էր ներկայացնում: Նաիրյան երկրներն ամենայն հավանականությամբ գտնվել են Տավրոսի լեռնաշղթայից հյուսիս ընկած տարածքներում, մինչև Արածանիի և Վանա լճի ավազան, ներառելով Մեծ Հայքի առնվազն Ծոփք և Տուրուբերան նահանգներն ու դրանց հարող շրջանները¹⁷: Այդ հսկայական տարածքում փաստացի չկար մեկ միասնական քաղաքական միավոր: Վերջինիս փոխարեն հաճախ հիշատակվում են բազում փոքր իշխանություն/թագավորություններ կամ ցեղային համադաշնություններ: Թիգլաթպալասար I-ը նշում է, որ անցել է 16 հզոր լեռներ «16 KUR.MEŠ-*ni dan-nu-*

¹⁷ Tsakanyan. 2023, 7; Ցականյան. 2023, 67-68; Salvini. 1998, 87-88, Diakonoff. 1984, 48.

te»¹⁸ և բախվել Նաիրյան 23 երկրների արքաների հետ՝ «PAP 23 LUGAL.MEŠ-*nu* KUR. KUR *Na-i-ri*»¹⁹: Եթե Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արձանագրություններում Նաիրին հանդես էր գալիս 40 արքաների համադաշնությամբ²⁰, ապա Թիգլաթպալասար I-ի ժամանակներում դրանց թիվը հասնում է 60-ի²¹: Այս ամենը վկայում է տարածաշրջանի քաղաքականապես մասնատված լինելու մասին:

Նաիրյան երկրների բնակչության էթնիկական կազմն ու լեզվական պատկանելիության հարցը շարունակում է մնալ քննարկման առարկա: Տիրապետող է այն կարծիքը, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհն ունեցել է տարաէթնիկ բնակչություն՝ խուրիական ու հնդեվրոպական լեզվակիրներով²²:

Նաիրյան ռազմարշավների նպատակներն ու արդյունքները

Նաիրյան երկրների դեմ Թիգլաթպալասար I-ը ձեռնարկել է երեք ռազմարշավ՝ «3-*šú ana* KUR *Na-i-ri* DU»²³, որոնցից առաջինը Ք. ա. մոտ 1112 թ., երկրորդը՝ Ք. ա.

¹⁸ Grayson. 1991, A.0.87.1, col. IV, l. 65, արքան նշում է, որ որպեսզի ասորեստանյան մարտակառքերը կարողանային անարգել անցնել այդ լեռնային տարածքներում, հրամայել է պղնձե բրիչներով հարթեցնել տեղանքը:

¹⁹ Grayson. 1991, A.0.87.1, col. IV, l. 83.

²⁰ Grayson. 1987, A.0.78.23, l. 46.

²¹ Grayson. 1991, A.0.87.1, col. IV, l. 46.

²² Diakonoff. 1984, 6-8, 13-14, 42-45; հմմտ.՝ Genç, MacGinnis. 2023, 21; Genç, MacGinnis. 2022, 88.

²³ Grayson. 1991, A.0.87.4, l. 5; A.0.87.10, l. 17; A.0.87.13, l. 3; A.0.87.15, l. 10.

մոտ 1109 թ., երրորդը՝ Ք. ա. մոտ 1106-1095 թթ.: Հարկ է նշել նաև, որ ասորեստանյան արքաների արձանագրությունների հայտնի դիվանում²⁴, Թիգլաթապլասար I-ի ընդարձակ տարեգրությունները, որտեղ հիշատակվում է Նաիրին, արձանագրվել են՝ A.O.87.1-ը Ք. ա. 1109 թ., A.O.87.2-ը Ք. ա. 1104 թ., իսկ A.O.87.3-ը՝ Ք. ա. 1094/92 թ.²⁵:

Արձանագրությունները նկարագրում են, թե ինչպես է Ասորեստանի արքան անցել դժվար տեղանքով և զառիթափ լեռներով: Նա ըստ երևույթին անցել է Բիթլիսի լեռնանցքով, հատել է Տավրոսի լեռնաշղթան, ապա դուրս եկել Վանա լճի ավազան: Թիգլաթապլասար I-ը պնդում է, որ Ք.ա. մոտ 1112 թ. իր Նաիրյան առաջին ռազմարշավի ընթացքում ջախջախել է 23 Նաիրյան թագավորների միությանը՝ «(IV, 90) ... *Ես նրանց ռազմիկների դիակները ցորենի կույտերի պես փռեցի իրենց երկրում*²⁶, *լեռների հարթավայրերում և նրանց քաղաքների մերձակայքում: Ես գրավեցի (IV, 95) մարտում նրանց 120 մարտակառքերը՝ իրենց հանդերձանքով հանդերձ (և) Նաիրի երկրների 60 թագավորների, այդ թվում՝ նրանց օգնության հասածներին, (IV, 100) ես նետասլաքով հետապնդեցի մինչև Վերին ծովը: Ես նվաճեցի նրանց մեծ քաղաքները (և) դուրս բերեցի (V, 1) նրանց ավարը, հարստությունը (և) ունեցվածքը: Ես հրդեհի մատնեցի, ավերեցի (և) հողին հավասարեցրի,*

²⁴ Grayson. 1991.

²⁵ Shibata. 2023, 168.

²⁶ Տառացի նշվում է «*բաց երկրում*», ինչը հայերեն հնարավոր է թարգմանել նաև «*բաց երկնքի տակ*»:

նրանց քաղաքները (և) վերածեցի ավերակների բլուրներին»²⁷:

Ասորեստանի արքան գերի ընկած նաիրյան թագավորներին նրանց հպատակությունն ու տուրքը ընդունելուց հետո ազատ է արձակել²⁸: Նաիրյան երկրներից նա հարկել է 1200 ձի և 2 հազար խոշոր եղջերավոր անասուն²⁹: Նաիրյան թագավորների վերոնշյալ 23 թիվը, սակայն զգալիորեն ավելի քիչ է, քանզի քիչ անց արքան խոսում է նաիրյան 60 թագավորների մասին³⁰: Այս ամենը կարող է ենթադրել, որ կա՛մ առաջին բախումն իր աշխարհագրական տիրույթով ավելի սահմանափակ է եղել, կա՛մ մեկ վճռական ճակատամարտով ասորեստանցիների առաջխաղացումը կասեցնելու համար՝ նաիրյան համադաշնությունն է միավորել իր ուժերը: Միայն այս կերպ կարելի է բացատրել 23 թվից հետո 60-ի հիշատակումը: Այստեղ մնում է համաձայնել, որ մնացած 37 թագավորները Նաիրյան երկրների հիմնական 23 թագավորներին օգնության եկած դաշնակիցներն են³¹, որոնք, ըստ արձանագրության, նախապես տեղեկացված են եղել ու հնարավորություն են ունեցել ճակատամարտի համար պատրաստություններ տեսնել:

Բավականին հետաքրքիր է նաև դեպի Հայկական լեռնաշխարհ ու նրա մատույցներ արշավող ասորեստանյան

²⁷ **Grayson.** 1991, A.0.87.1.

²⁸ **Grayson.** 1991, A.0.87.1, col. IV, l. 43- col. V, l. 21.

²⁹ **Grayson.** 1991, A.0.87.1, col. V, l. 19.

³⁰ **Grayson.** 1991, A.0.87.1, col. IV, l. 96; **Jakob.** 2017, 135.

³¹ **Арутюнян.** 1970, 43-44.

բանակի նկարագրությունը: Ակնհայտ է, որ մարտավարական տեսանկյունից՝ ասորեստանցիներն օգտագործել են բանակի գրեթե ողջ զինանոցը: Ճակատամարտերից զատ, տարեգրության մեջ խոսվում է նաև քաղաքների ու ամրոցների պաշարման մասին: Դրանից կարելի է ենթադրել, որ Նաիրյան համադաշնության դեմ արշավանքի ժամանակ ասորեստանցիները կիրառել են նաև պաշարողական մեքենաներ: Ասորեստանյան բանակում մեծ նշանակություն ունեին նաև մարտակառքերը՝ *«իմ մարտակառքերն ու բանակը պատրաստության մեջ դրեցի»*³²: Այս զորատեսակը տարեգրությունների մեջ հաճախ է հիշատակվում, և ինչպես երևում է ասորեստանյան արքաների տեքստից՝ բավականին արդյունավետ է կիրառվել ճակատամարտերում: Սակայն, պետք է արձանագրել, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային լեռնային հատվածները պետք է, որ սահմանափակեին մարտակառքերի ակտիվ տեղաշարժերն ու գործողությունները՝ *«...երբ ճանապարհը հարթ էր՝ կառքով էի, և երբ ճանապարհը դժվար էր և հզոր լեռների խորդուբորդ տեղանքով՝ ես ոտքով էի անցնում»*³³: Բայց արձանագրված են նաև դեպքեր, երբ արքան թողել է մարտակառքերը և առաջ շարժվել. *«Արումա լեռան վրա, դժվարին տեղանքում, որն անանցանելի էր իմ կառքերի համար, ես թողեցի կառքս: Վերցնելով իմ մարտիկներին՝ ես հաղթական սահում էի ... վտանգավոր լեռնաշղթաների*

³² Grayson. 1991, A.0.87.1, col. I, l. 71.

³³ Grayson. 1991, A.0.87.1, col. II, ll. 70-72.

երկայնքով»³⁴: Իսկ մեկ այլ տեղ՝ «Սուր դաշույնների պես դուրս գցված բարձր սարերի մեջ, որոնք անանցանելի էին իմ կառքերի համար, ես կառքերը դրեցի (զինվորների) պարանոցին (և այսպես) անցա դժվարին լեռնաշղթայի միջով»³⁵:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ ասորեստանյան զինված ուժերի վերաբերյալ (և ոչ միայն) արքաների տարեգրություններում, որպես կանոն, հիմնականում «ստանդարտացված» արտահայտություններ են, դժվար է ասել Հայկական լեռնաշխարհի արշաված ռազմիկների ստույգ թիվը: Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ ըստ Թիգլաթպալասար I-ի տարեգրության, նա իր հետ ունեցել է 30 մարտակառք, որոնք սովորաբար ուղեկցում էին արքային՝ «*ina 30 GIŠ.GIGIR.MEŠ (isnarkabāti)-ia ālikāt idi gamarrīja erhūte*»³⁶: Պնդելի է, որ Ասորեստանի արքան Հայկական լեռնաշխարհի արշավանքի ժամանակ իր հետ ունեցել է ոչ ավել քան 2-3 տասնյակ հազար զինվոր: Բավականին ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Թիգլաթպալասար I-ը գրեթե միշտ շեշտում է ասորեստանցի զինվորի արհեստավարժությունն ու պատրաստվածությունը, որոնք իբր գրեթե միշտ վճռորոշ դեր են ունեցել ասորեստանցիների հաղթանակներում՝ «*qurādīja ša miṭḥuṣ dabdê litamdū – ուլքեր հմտություններ ունեին (վարժված էին) մերձամարտում*»³⁷:

³⁴ Grayson. 1991, A.0.87.1, col. II, ll. 72-76.

³⁵ Grayson. 1991, A.0.87.1, col. III, ll. 43-46.

³⁶ Grayson. 1991, A.0.87.1, col. II, ll. 64-66.

³⁷ Grayson. 1991, A.0.87.1, col. II, ll. 66-67.

Հայկական լեռնաշխարհից տարված ավարի վերաբերյալ Թիգլաթպալասար I-ը նշում է նաև, որ Ադադ աստծո *hamru*-տաճարի համար Նաիրիի երկրների լեռներից տարել է օբսիդիան, *haltu*-քար (ըստ երևույթին ալունիտ³⁸) և հեմատիտ³⁹:

Նաիրյան երկրների զբաղեցրած տարածքը ռազմավարական մեծ նշանակություն ուներ ասորեստանցիների համար. 1) Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է արժեքավոր բնական օգտակար հանածոներով, մասնավորապես՝ մետաղներով (պղինձ, անագ, երկաթ և այլն), հրաբխային ծագման բազում ապարներով, փայտանյութերով, խոշոր եղջերավոր անասուններով, ձիերով, և այլն⁴⁰: 2) Հայկական լեռնաշխարհի հարավային լեռնանցքները⁴¹ ծառայել են որպես Ասորեստան ներխուժման հնարավոր ուղիներ: Ուստի, այդ լեռնանցքների վերահսկողությունը Ասորեստանի համար դառնում էր անվտանգության առաջնահերթություն: 3) Տեղական կառավարիչների նկատմամբ գերիշխանության ամրագրմամբ և նրանց վասալական կախման մեջ գցելով: 4) Թագավորական պատանդներ վերցնել՝ շարունակական հավատարմությունն ապահովելու համար: 5) Զանգվածային տեղահանությունների արդյունքում մարդկային ռեսուրսների ձեռք բերում և նրանց վերաբնակեցում Ասորեստանում: 6) Հաղթական կործողի կանգնեցումը ի փաստումն Ասորեստանի ազդեցության հյուսի-

³⁸ Bobokhyan. 2008, 115; Faist. 2001, 43-46.

³⁹ Grayson. 1991, A.O.87.1, col. VIII, ll. 11-16.

⁴⁰ Bobokhyan. 2008, 114-115, 145-146; Faist. 2001, 30, 43-46, 63, 67-68.

⁴¹ Radner. 2009; Sargsyan. 2022.

սարևմտյան սահմանի⁴²:

Եզրակացություններ

Զարգացնելով իր առաջխաղացումը հյուսիսում՝ Թիգլաթպալասար I-ը շարժվեց դեպի Եփրատյան գոտի: Նա Խաթթիում գտնվող Կարքեմիշ քաղաքի մոտ բախվեց արամեական ախլամու կոչվող ցեղերի հետ⁴³, իսկ Ք.ա. մոտ 1107 թ. Ասորեստանի արքան արշավեց Իշուվայի դեմ և գրավեց նրանց քաղաքները, որոնք *արծվի բների պես կառուցված էին լեռների գագաթներին*: Նա գրավեց, կողոպտեց և ավերեց Իշուվայի 25 քաղաք: Եվ գրեթե ինչպես միշտ, արշավանքի պատճառը Իշուվայի անհնազանդությունն էր: Ապա և շարժվեց դեպի Թաբալ:

Թիգլաթպալասար I-ի հյուսիսային տարածքների վրա արշավանքներն իրականում էպիզոդային բնույթ ունեին, իսկ դրանցում ասորեստանցիների վերահսկողությունը՝ համեմատաբար կարճատև էր: Սակայն այն նշանակալից էր ասորեստանյան ծավալապաշտական գաղափարախոսության տեսանկյունից: Այս արշավանքները, փաստացի ծառայում էին մի քանի համընկնող նպատակների՝ ապահովելով անհրաժեշտ հանածոների ու այլ ռեսուրսների հասանելիությունը, դրանք ստեղծում էին բուֆերային գոտի՝ պաշտպանելով Ասորեստանի կենտրոնը և ամրացնելով արքայի կերպարը՝ որպես աստվածների սիրելիի, նրանց կամքը կատարողի և նրանց կողմից արտոնված նվաճողի:

⁴² Sargsyan. 2022.

⁴³ Grayson. 1991, A.O.87.1, col. V, ll. 44-98.

Գրականություն/References/Литература

1. **Ֆականյան Ռ.** 2018, Միջին Ասորեստանյան տերության արտաքին և ներքին քաղաքականության որոշ հարցերի շուրջ, ԳԱԱ ԱԻ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան, հ. XXXI, էջ 19-33:
Tsakanyan R. 2018, On Some Foreign and Domestic Policy Issues of Middle Assyrian Empire, Institute of Oriental Studies NAS RA, The Countries and Peoples of the Near and Middle East, Yerevan, № XXXI, pp. 19-33.
2. **Ֆականյան Ռ.** 2023, Աշշուրի պետությունը մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբներից մինչև մ.թ.ա. XV դարի վերջերը, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, № 2 (27), էջ 5-22:
Tsakanyan R. 2023, The State of Aššur from the Beginning of the 3rd Millennium BC to the End of the 15th Century BC., The Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA, "Scientific Works", № 2 (27), pp. 5-22.
3. **Ֆականյան Ռ.** 2023, Ասորեստանի արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) նաիրյան արշավանքը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2, էջ 157-175:
Tsakanyan R. 2023, The Nairian Campaign of the Assyrian King Tukulti-Ninurta I (1242-1206 BC)), "The Herald of Social Sciences", № 2, էջ 157-175.
4. **Քոսյան Ա.** 1999, Մ.թ.ա. XII դարի Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, Զանգակ-97, 264 էջ:
Kosyan A. 1999, The XII Century B.C. Near Eastern Crisis and the Armenian Highland, Yerevan, Zangak-97, 264 p.

5. **Քոսյան Ա.** 2022, Խեթական թագավորություն (քաղաքական պատմություն), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի հրատ., 252 էջ:
Kosyan A. 2022, The Hittite Kingdom (Political history), Yerevan, Institute of Oriental Studies NAS RA, 252 էջ.
6. **Քոսյան Ա., Գրեկյան Ե.** 2024, Հայկական լեռնաշխարհի միջավայրային պատմությունը. շրջակա միջավայր, կլիմայական փոփոխություններ և քաղաքակրթական գործընթացներ (Ք.ա. X–I հազարամյակներ), Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., 408 էջ:
Kosyan A. Grekyan E. 2024, The Environmental History of the Armenian Highland: Natural Environment, Climate Changes, and Civilizational Processes (X-I Millennia BC)), Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography, 408 p.
7. **Արутյոնյան Н.** 1970, Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван, изд. Академии наук Армянской ССР, 474 с.
Harutyunyan N. 1970, Biainili-Urartu the History of Wars and Politics, and Questions of Place-Name Studies, Yerevan, National Academy of Sciences, 474 p.
8. **Bobokhyan A.** 2008, Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500-1500 v. Chr., Bd. 1-2, Oxford: Hedges, 674 P.
9. **Bryce T.** 2012, The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History, Oxford: Oxford University Press, XIII+356 P.
10. **Diakonoff I.** 1984, The Pre-history of the Armenian People, Delmar, New York, 241 P.
11. **Faist B.** 2001, Der Fernhandel des assyrischen Reiches zwischen dem 14. und 11. Jahrhundert v. Chr. (AOAT

- 265), Ugarit-Verlag, Münster, xxii + 322 P.
12. **Genç B., MacGinnis J.** 2022, A Text of Shalmaneser I from Üçtepe and the Locaion of Šinamu, *Anatolian Studies*, vol. 72, pp. 79-95.
 13. **Genç B., MacGinnis J.** 2023, The Assyrian Rock Relief at Yağmur (Evrihan) in the Tur Abdin, Oxford, Archaeopress, Pp. iii+46.
 14. **Grayson A. K.** 1987, The Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Vol. I, Toronto-Buffalo-London. XXII+355 P.
 15. **Grayson A. K.** 1991, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC I (1114-859 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 2, Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press, XXII + 425 P.
 16. **Jakob S.** 2017, The Middle Assyrian Period (14th to 11th Century BCE), In Frahm, E. (ed.), A Companion to Assyria. Malden, MA: Wiley-Blackwell, pp. 117-142.
 17. **Kosyan A.** 1997, The Mushki Problem Reconsidered, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, vol. 39, issue 2, pp. 253-266.
 18. **Kosyan A.** 2023, Migrations in the Armenian Highland (the Mushki Problem), *Fundamental Armenology*, № 1 (17), pp. 20-35.
 19. **Liverani M.** 2013, The Ancient Near East: History, Society and Economy, Routledge, 648 p.
 20. **Mayer W.** 1995, Politik und Kriegskunst der Assyrer, Münster, Ugarit-Verlag, XV+ 545 pp., Faltkarte.
 21. **Radner K.** 2006, How to Reach the Upper Tigris: The Route Through the Tūr ‘Abdīn, *State Archives of Assyria Bulletin*, vol. 15, pp. 273-305.
 22. **Radner K.** 2009, Die assyrischen Reliefs und Inschriften, in: Schachner A. (ed.), *Assyriens Könige an einer der*

- Quellen des Tigris. Archäologische Forschungen im Höhlensystem von Birkleyn und am sogenannten Tigris-Tunnel, Istanbuler Forschungen, Bd. 51, Tübingen, Ernst Wasmuth Verlag, pp. 172-223.
23. **Reculeau H.** 2022, Assyria in the Late Bronze Age, The Oxford History of the Ancient Near East, Editors: Radner K., Moeller N. and Potts D. T., Volume 3: From the Hyksos to the Late Second Millennium BC. Oxford, pp. 707-800.
 24. **Salvini M.** 1998, Nairi, Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Band 9, Walter de Gruyter, Berlin-New York, pp. 87-91.
 25. **Sargsyan V.** 2022, C. F. Lehmann-Haupt's Studies on Assyrian Inscriptions of the Armenian Highland, Bulletin of the Institute of Oriental Studies, № 2/1, pp. 13-21.
 26. **Shibata D.** 2023, Assyria from Tiglath-pileser I to Ashurnasirpal II, The Oxford History of the Ancient Near East, Editors: Radner K., Moeller N. and Potts D. T., Volume 4: The Age of Assyria. Oxford, pp. 161-351.
 27. **Tsakanyan R.** 2023, The Nairian Campaign of Tukulti-Ninurta I (1242-126 BC) in the Context of the Conquests in the First Three Years of his Reign, Journal of Ancient History and Archaeology, № 10/1, pp. 5-9.
 28. **Wittke A.-M.** 2004, Mušker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr. (= Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients B Geisteswissenschaften 99). Wiesbaden: Reichert, xvi+389 S., 2 Kt.

**Руслан А. Цаканян, *Институт Востоковедения НАН РА,*
к.и.н., Северные походы Тиглатпаласара I: цели и результаты**

Резюме

В период правления Тиглатпаласара (Tukultī-apil-Ešarra) I (1114-1076 гг. до н. э.), одного из последних могущественных царей Среднеассирийского государства (ок. последней четверти XV в. до н. э. — первой половины X в. до н. э.), безопасность его северных и северо-западных границ имела для государства большое стратегическое значение. В результате анализа клинописных источников предпринята попытка реконструировать стратегические и экономические цели его походов на Армянское нагорье и в восточную часть Малой Азии, а также раскрыть их историческое значение. Северные походы Тиглатпаласара I представляли собой продуманную завоевательную стратегию, направленную на обеспечение торговых путей, доступа к ценным ресурсам и установление господства Ассирии над малыми и средними государствами региона.

Ключевые слова: Средняя Ассирия, Тиглатпаласар I, Армянское нагорье, Верхний Евфрат, военный поход, Наири, мушкы.

**Ruslan A. Tsakanyan, *Institute of Oriental Studies NAS RA,*
Ph.D in History, The Northern Campaigns of Tiglath-Pileser I:
Objectives and Results**

Summary

During the reign of Tiglath-Pileser (Tukultī-apil-Ešarra) I (1114-1076 BC), one of the last powerful kings of the Middle Assyrian Empire (c. the last quarter of the 15th century BC – the first half of the 10th century BC), the security of its northern and northwestern borders was of

great strategic importance to the state. An analysis of cuneiform sources has made it possible to reconstruct the strategic and economic goals of his campaigns in the Armenian Highlands and in eastern Asia Minor, as well as to reveal their historical significance. The northern campaigns of Tiglath-Pileser I were a well-thought-out strategy of conquest aimed at securing trade routes, access to valuable resources, and establishing Assyria's dominance over the small and medium-sized states of the region.

Key words: Middle Assyri, Tiglath-pileser I, Armenian Highland, Upper Euphrates, military campaigns, Nairi, Mushki.

ԱՐՏԱՇԵՍ Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ., դոցենտ

artashesshahnazaryan.1950@gmail.com

ID 0009-0006-7000-5335

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-46

ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՑԱՆԻ ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՄԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (XII Դ. ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴ - XIII Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ) *

Ամփոփում

XII դ. վերջերին վրաց Բագրատունիների հովանավորությամբ և Զաքարյանների առաջնորդությամբ սելջուկյան տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի սկսած շուրջ քառասուն տարվա ընթացք ունեցող ազատագրական պատերազմը դրական արդյունքներ արձանագրեց: Երկրի կենտրոնական, հյուսիսային ու հյուսիսարևելյան գավառների մեծ մասն ազատագրվեց: Իրենց գոյությունը մի կերպ պահպանած իշխանատոհմերը, բարենպաստ պայմանների շնորհիվ, վերելք ապրեցին, իսկ նրանց իշխանությունները հզորացան, ինչում Զաքարյանների դերը մեծ էր:

Դրանցից որոշակի առումով առանձնանում են 1182 թ. Արցախի ամբողջական իշխանության մասնատման արգասիք Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի, Ծարի ու Ներքին

* Ներկայացվել է 21.V.2025 թ., գրախոսվել է 27.V.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20.VI.2025 թ.:

Խաչենի իշխանությունները: Զաքարյանները վերջին երկուսի իշխանատոհմերի հետ հաստատել էին խնամիական կապեր: Սակայն նրանց հետ Զաքարյանների փոխհարաբերությունները նույնական չէին: Եթե Ծարի իշխանատոհմը, Զաքարյանների ստորական լինելու պատճառով, նրանց հետ ուղղահայաց փոխհարաբերություններ ուներ, ապա Ներքին Խաչենի իշխանատոհմը՝ հորիզոնական, քանի որ Զաքարյանները նրան գերակա չէին:

Վերջին իրողությունից բխում է, որ Ներքին Խաչենի իշխանությունը Վրացական թագավորության մաս կազմող և Զաքարյանների գլխավորությամբ ավատատիրական իշխանությունների ցանց հանդիսացող Զաքարյան Հայաստանի մաս չի եղել:

Քանալի բառեր՝ Արցախ, Զաքարյաններ, Իվանե Ա, Դոփ, Ծար, Հասան-Ջալալ, Խորիշահ:

Ներածություն

Զաքարյանների ու Արցախի իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունները դիտարկվող ժամանակահատվածի հայոց պատմության ուշագրավ էջերից են: Դրանց վերհանումն օգնում է հնարավորինս ամբողջական ու պատմական իրողություններին համապատասխան պատկերացում կազմելու զարգացած ավատատիրության շրջանի երկրորդ փուլի Հայաստանի այդ նշանավոր հայկական իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունների մասին: Քննվող հիմնահարցի մասին ժամանակի հայկական գրչագիր ու վիմագիր և օտար որոշ սկզբնաղբյուրներում պահպանված

տեղեկությունները հարուստ չլինելով հանդերձ դա թույլ են տալիս: Նաև նպաստում են պարզելու Զաքարյան Հայաստանի՝ Զաքարյանների գլխավորած ավատատիրական աստիճանակարգում Արցախի իշխանատոհմերի ներկայացվածության և նրանց իշխանությունների՝ Զաքարյան Հայաստանի կազմում ընդգրկվածության հարցերը:

Ադրբեջանի կողմից Արցախի բռնազավթումից ու հայազրկումից հետո ադրբեջանականացվում է ոչ միայն ի բնե հայկական այդ երկրամասը, այլև սեփականացվում է նրա պատմությունը՝ հռչակելով աղվանական=ադրբեջանական: Հետևաբար, Արցախի պատմության ցանկացած դրվագի անաչառ քննությունն ունի ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական նշանակություն: Առավել ևս, որ Ադրբեջանում պետական մակարդակով Արցախի պատմության խորացող նենգափոխումն ունի մեկդարյա պատմության:

Վերոգրյալով պայմանավորված, Արցախի պատմության տարբեր շրջաններ, դրվագներ ու հիմախնդիրներ մշտապես գտնվել են հայ պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում: Դրանցից է նաև սույն հոդվածի քննության առարկան, որին այս կամ այն չափով, հիմնականում թռուցիկ, անդրադարձել են Հ. Մանանդյանը, Լ. Բաբայանը և, հատկապես, Բ. Ուլուբաբյանն ու Ա. Հակոբյանը: Սակայն Զաքարյանների և Արցախի իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունները հոդվածային հատուկ քննության առարկա չեն դարձել և իրենց ամբողջության մեջ չեն քննվել: Բացի այդ, նշված հեղինակների որոշ դիտարկումները կարոտ են սրբագրման ու լրացման, ինչը

կփորձենք անել:

Արցախը XII դ. վերջերին և Ջաքարյանների ու նրա իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունների հաստատումը

Հայոց Արևելից կողմանքում X դ. ստեղծված հայկական փոքրիկ թագավորություններն անկարող լինելով դիմակայել սելջուկյան գնալով ահագնացող ճնշմանը, մինչև XI դ. վերջին քառորդը հաջորդաբար լքեցին պատմության ասպարեզը: Այդուհանդերձ, «ի տարբերություն օր. Փառիսոսի, Խաչենի (=Արցախի- Ա. Շ.) արքայական տոհմը, ըստ ամենայնի, գոյատևել է թեկուզ բաժանված մանր տիրույթների»¹:

Արցախի իշխանությունները նախ համառորեն պայքարում էին Գանձակի ամիրության, ապա 1136 թ. նրան փոխարինած և մինչև 1225 թ. գոյություն ունեցած Գանձակի Ելտկուզյան աթաբեկության դեմ: Այդ իրողությանը 1182 թ. Դադիվանքում կանգնեցրած խաչքարի հակառակ երեսին թողած վիմագրում փաստել է Խաչենի իշխանապետ Հասան Կրոնավորյալը: Նա մասնավորապես նշել է, որ իր ավագության, այսինքն, իշխանապետության 40 տարում՝ 1142 թ. սկսած շատ է պատերազմել և աստժո օգնությամբ հաղթել իր թշնամիներին²:

Նույն վիմագրում Հասան Կրոնավորյալը նշել է, որ այդ թվականին իր բերդերն ու գավառները հանձնել է որդինե-

¹ **Յակոբեան.** 2020, 293:

² Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 198:

րին և կրոնավորելու նպատակով մտել վանք, այսինքն Դադիվանք ու կանգնեցրել սույն վիմագիր խաչքարը³: Նույն վանքում այդ թվականին իր կանգնեցրած խաչքարի վրա թողած արձանագրության մեջ նրան կրկնորդել է կինը՝ Մաճնաբերդի տեր Կյուրիկի Բ-ի դուստր Մաման (Մամքանը)⁴: Ուշագրավ է, որ իր արքայական ծագումը շեշտելը չմոռանալով իրեն թագուհի հորջորջած Մաման չի զլացել շեշտել, որ ամուսնու հետ 30 տարի ավագություն է վարել. «կացաք յաւագութեան յամս: Լ:»⁵:

Սակայն ընդամենը հինգ տարի անց՝ 1187-ին, Խոսրով Գանձակեցու վկայաբանության մեջ Մխիթար Գոշի հայտնածից հետևում է, որ Արցախում, ինչպես Հ. Մանանդյանն է բնութագրել. «անիշխանություն» էր տիրում⁶: Մխիթար Գոշի համաձայն «Ի ժամանակս բռնակալութեան (Ե) ղեմացոց, յորում վաղ ուրեմն բարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց իսպառնսպուռ և անտերունչք շրջէին մնացորդք իշխանաց, որ ընդ բնաւ աշխարհս վատատե(ա)լք, ոչ հնազանդելով միմեանց, մանաւանդ այնոքիկ, որ բնակեալ էին յամուրս աշխարհին Արցախայ... Ոչ գոյ ի ժամանակի յայսմիկ առաջնորդ որ հովուէ»⁷:

Շատ չանցած Արցախում ևս անիշխանական վիճակը վերացավ: Դրան հատկապես նպաստեցին Գանձակի

³Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 198:

⁴Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 215:

⁵Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 215:

⁶Մանանդյան. 1952, 119:

⁷Խոսրով Գանձակեցու վկայաբանությունը. 1896, 590-591:

Ելտկուզյան աթաբեկության դեմ Զաքարյանների գլխավորած հաղթական մարտերի շնորհիվ նրա տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերի (այդ թվում և Արցախում) ազատագրումն ու նրա թուլացումը: Դրա շնորհիվ Արցախի իշխանությունների վերելքի պայմաններ ստեղծվեցին: Արցախի որոշ իշխանատոհմերի հետ Զաքարյանների խնամիական կապերի հաստատումը ևս իր դրական դերը խաղաց:

Դրանում այդ ժամանակ Զաքարյանների տոհմավագ մեծ Սարգսի դերը դժվար է գերազնահատել: Ժամանակի թե՛ հայտնի, և թե՛ նոր բարձրացող իշխանատոհմերի հետ խնամիական կապերի հաստատումը նա իրավացիորեն համարում էր Զաքարյանների դիրքերի ամրապնդմանն ու ազդեցության տարածմանը նպաստող միջոցներից մեկը: Զաքարյանների հետ խնամիանալով նույնին էին ձգտում նաև Արցախի իշխանատոհմերը:

Մեծ Սարգիսն իր հինգ դուստրերից Վանենուն (Նանա) կնության էր տվել Մաժնաբերդի տեր Աբաս Կյուրիկյանին: Սակայն նա երկու տարի անց⁸ 1176-ին, վախճանվեց⁹: Ինչ վերաբերում է նրա Արցախ հարս գնացած դուստրերին, ապա նրանցից Խորիշահը դարձել էր Ներքին Խաչենի իշխան Վախտանգ Տանգիկի կինը, իսկ Դոփը՝ Ծարի իշխանատոհմից Հասան Ա Ծարեցու:

Իր կրտսեր եղբայր Վահրամի մահվանից հետո նրա որդիներին խնամակալող մեծ Սարգիսը նրանցից ավա-

⁸ **Գանձակեցի**. 1961, 152:

⁹ Ժամանակագրություն Ստեփանոսի Օրբելեանի. 1942, 19:

գին՝ Բլուզ Զաքարեին, ամուսնացրել էր Արցախի ոչ անհայտ Դեսոմյան իշխանատոհմին պատկանող Հասանի դուստր Խաթունի հետ:

Այդ մասին տեղեկանում ենք Հաղբատի Խաթունաշեն Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատին Խաթունի թողած 1204-1216 միջակայքով թվագրվող¹⁰ արձանագրությունից: Ըստ դրա, Խաթունն այդ եկեղեցին կառուցել է ի հիշատակ ամուսնանալիս Արցախից իր հետ ինչ-ինչ պատճառով եկած եղբայրների՝ «առ դռան կաթողիկեիս, հուղարկավորված Սենեքերիմի ու Սևադայի¹¹»: Թերևս ենթադրելի է, որ նրանց Բլուզ Զաքարեին ապավինել է դրդել Արցախում անապահով վիճակում գտնվելը:

Կոպիտ հաշվարկներով, այն է՝ ելնելով Աբաս Կյուրիկյանի հետ Վանենու 1174 թ. ամուսնանալու և մեծ Սարգսի 1187 թ. վախճանվելու մասին¹² առկա հավաստի տվյալներից, նաև Արցախի իշխանատոհմերի հետ Զաքարյանների խնամիական կապերի, այսինքն, փոխհարաբերությունների հաստատումը կարելի է թվագրել 1170-ական թվականներով:

Զաքարյանների հետ սերտ փոխհարաբերություններ էր հաստատել նաև Վասակ իշխանի գլխավորությամբ XII դ. վերջերին Խաչենից Վայոց Ձորում հաստատված Խաղբակյան իշխանատոհմի ավագ ճյուղը: Նրա «կրտսեր տոհմաճյուղը մնացել է Խաչենում և գտնվել Հասան-Ջա-

¹⁰ **Շահնազարյան.** 1990, 68:

¹¹ Դիվան հայ վիմագրության. 2012, 208:

¹² Դիվան հայ վիմագրության. 2012, 108:

լայանների քաղաքական ազդեցության ոլորտում»¹³:

Զաքարյանների ու Արցախի իշխանատոհմների փոխհարաբերությունները XIII դ. առաջին կեսին

Մինչև XIII դ. երկրորդ տասնամյակի սկզբներն Արցախի իշխանատոհմների ու Զաքարյանների փոխհարաբերությունների մասին ինչպես գրչագիր, այնպես էլ վիմագիր սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Վախտանգ Տանգիկի ու Խորիշահի պատվերով 1212-1214 թթ. միջակայքում ընդօրինակված Ավետարանի գրիչը հիշատակարանում հայտնել է նրանցից առաջինի՝ Վախտանգի թոռ և Հասանի որդի, իսկ երկրորդի՝ «դուստր մեծ սպարապետին Սարգսի» լինելը¹⁴: Սակայն Վախտանգ Տանգիկը բավարարվել է լոկ Խորիշահի՝ իր լծակիցը, զուգակիցը լինելը փաստելով¹⁵, հարկ չհամարելով հայտնել, որ նա մեծ Սարգսի դուստրն է:

Փոխարենը, Խորիշահը Մեծրանից Սուրբ Հակոբա վանքի արևմտյան եկեղեցու 1214 թվակիր արձանագրության մեջ հայտնում է, որ ինքը Խաչենի տեր Վախտանգի կինն է, մեծ Սարգսի դուստրը և Զաքարեի ու Իվանեի քույրը¹⁶: Ընդ որում, Խորիշահը որդիներից երկուսին կոչել էր իր եղբայրների անուններով¹⁷, ինչն ամուսնու առարկությա-

¹³ Մարգարյան. 2023, 234:

¹⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 94:

¹⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 94:

¹⁶ Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 12:

¹⁷ Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 40:

նը չէր հանդիպել:

Վախտանգ Տանգիկը 1214-ին վախճանվեց և Ներքին Խաչենի իշխան դարձավ նրա ավագ որդին՝ պապի անունը կրող Հասան-Ջալալը: Վախտանգ Տանգիկի մահվան մասին հայտնած Վարդան վարդապետը, փաստելով նրա մեծ Սարգսի փեսան լինելը, սխալմամբ նշել է, որ նա թողել է «երկու տղայս, զՀասան, որ և ի գգուանաց Ջալալոյւ, և Զաքարէ՝ որ և Նասրադոյւ»¹⁸: Ապա հավելել է. «զորս խնամարկէր Իւանէ մարբն իւրեանց Խորիշահիւ»¹⁹: Վարդան վարդապետի այս վկայության հիմամբ Հ. Օրբելին նկատել է, որ Վախտանգի մահից հետո «Իվանեն իր քույր Խորիշահի հետ դաստիարակում էր և նրա որդիներ Զաքարեն ու Հասանին»²⁰:

Անդրադառնալով Հ. Օրբելու այս դիտարկմանը, Բ. Ուլուբաբյանը գտել է, որ պատմիչի խոսքերն այդպես չպետք է հասկանալ, պատճառաբանելով, որ «նախ «խնամարկել» նշանակում է ոչ թե «դաստիարակել», այլ հոգալ, իսկ տվյալ դեպքում՝ հովանի լինել»²¹: Ապա համոզմունք է հայտնել, որ Վարդան վարդապետի այս «տեղեկությունն այնքան էլ վստահելի չէ» թեկուզ այն պատճառով, որ նա Վախտանգի որդիներից հիշատակում է միայն երկուսին²²:

Որ պատմիչը Վախտանգի չորս որդիների թիվը ճիշտ

¹⁸Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 140:

¹⁹Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 140:

²⁰Օրբելի. 1963, 149.

²¹Ուլուբաբյան. 1975, 173:

²²Ուլուբաբյան. 1975, 173:

չի ներկայացրել, անվիճելի է: Սակայն նա «խնամարկել» բառը, որ նշանակում է «խնամ ածել կամ տանել, ունել, խնամել»²³, հենց այդ և ոչ թե «դաստիարակել» իմաստով է օգտագործել, ինչպես ներկայացրել է Հ. Օրբելին: Ուստի, Վախտանգ Տանգիկի ու Խորիշահի որդիների թվի հարցում Վարդան վարդապետի վրիպումը նրա ամբողջ վկայությունը կասկածի տակ լինելու հիմք չպետք է դառնա: Ի դեպ, Հ. Օրբելին քիչ անց Իվանե Ա-ին Հասան – Ջալալի ոչ թե դաստիարակ, այլ խնամակալ է համարել»²⁴:

Քեռու կողմից խնամակալվելով հանդեձ, Արցախի իր ժամանակի ամենահզոր ու նշանավոր իշխան և ժամանակակիցների կողմից արքա, թագավոր հռչակված Հասան – Ջալալը, ի տարբերություն իր մորաքույր Դուփի ժառանգների, փաստորեն խուսափել է Ջաքարյանների հետ մայրական գծով իր ազգակցությունը շեշտելուց: Եվ դա այն դեպքում, երբ անգամ ան-Նասիվին Հասան Ջալալի հետ կապված 1227 թ. իրադարձություններին անդրադառնալիս նրա անձը կարևորելու միտումով շեշտել է, որ նա Իվանե ալ-Քուրջիի, այսինքն, Իվանե Ա Ջաքարյանի քրոջ որդին է²⁵:

Թե որն էր Ջաքարյանների հետ իր ազգակցական կապը Հասան-Ջալալի՝ փաստորեն լռության մատնելու պատճառը, դժվար է ասել: Այդ հանգամանքը թերևս կարելի է բացատրել հետևյալով. Վարդան վարդապետի վկայությամբ, 1214թ. «զՀաթերք յԻվանե տուին տիարք նորա, զի

²³Նոր բառագիրք Հայկազեան լեզուի. 1979, 950:

²⁴Орбели. 1963, 150.

²⁵Ин - Насиви. 1973, 211.

մեռավ Վաղթանգ բուն տէր նորա և որդիք իւր տարա-
ժամ»²⁶: Դժվար չէ կռահել, որ սա կատարվել է ոչ առանց
Իվանե Ա-ի ճնշման, քանզի դրա շնորհիվ նա «ընդիուպ
մոտեցավ իր քեռորդիների... Դոփյանների ու Ներքին Խա-
չենի իշխան Հասան-Ջալալի կալվածքների սահմաննե-
րին»²⁷:

Իվանե Ա-ն Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի Վախտանգ
իշխանի տիրույթներն իր իշխանությանը կցելու փոխարեն
հանձնեց Դոփի սերունդ Դոփյաններին, դրանք միացնե-
լով նրանց Ծարի իշխանությանը: Եվ դա այն դեպքում,
երբ Հաթերքի իշխանությունը սահմանակից էր Ծարի ու
Ներքին Խաչենի իշխանություններին և թվում է, թե արդա-
րացի կլիներ նրա տարածքը վերջիններիս միջև բաժանել:
Առավել ևս, որ ինչպես ստորև կտեսնենք, Հասան-Ջալալը
հավակնություններ ուներ Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի
իշխանությունում գտնվող Չարաբերդի (Ջրաբերդ), Կար-
կառի ու Ականայի նկատմամբ²⁸:

Բ. Ուլուբաբյանի կարծիքով, Իվանե Ա-ն հովանավո-
րում ու ամեն տեսակ օժանդակում էր Դոփին և «Ծարա իշ-
խանության համար ստեղծում... մի տեսակ արտոնյալ վի-
ճակ Արևելյան Հայաստանի մանր իշխանությունների շար-
քում»²⁹: Սակայն արդեն տեսանք, որ նա աջակցում էր նաև
այրիացած Խորիշահին, խնամակալելով նրա որբացած

²⁶Հաւաքուն պատմութեան. 1862, 140:

²⁷Հայոց պատմություն. 2014, 227-228:

²⁸Կիրակոս Գանձակեցի. 1961, 359:

²⁹Ուլուբաբյան. 1975, 152:

որդիներին: Հետևաբար, Հաթերքի իշխանությունը միայն Դոփյաններին հաճնելը պայմանավորված էր այլ հանգամանքով: Բանն այն է, որ վերջիններս Իվանե Ա-ի ստորականներն էին, իսկ Հասան-Ջալալը՝ ոչ: Հետևաբար, Դոփյանների հետ Իվանե Ա-ի փոխհարաբերությունները կրում էին ուղղահայաց, իսկ Հասան-Ջալալի հետ՝ հորիզոնական բնույթ: Վերոգրյալով պայմանավորված, Հասան-Ջալալը՝ Ջաքարյանների հետ իր մայրական կողմով ազգակցական կապը սոսկ եզակի բացառությամբ³⁰ թեթևակի շեշտելը պատահական չէր:

Հասան – Ջալալի՝ Ջաքարյանների ստորական չլինելու իրողությունից հետևում է, որ Ներքին Խաչենի իշխանությունը Վրացական թագավորության մաս կազմող և Ջաքարյանների գլխավորությամբ ավատատիրական իշխանությունների ցանց հանդիսացող Ջաքարյան Հայաստանի մաս չէր կազմում: Հետևաբար, նա ի տարբերություն Դոփյանների, Ջաքարյան Հայաստանի՝ Ջաքարյանների գլխավորած ավատատիրական սանդուղքում տեղ չէր զբաղեցնում:

Հասան-Ջալալն այդուհանդեժ գնահատելի սերտ ազգօգուտ գործնական կապեր ուներ Ջաքարյանների Վահրամյան տոհմաճյուղը գլխավորող իրենից հզոր իշխան և մայրական կողմով արցախյան արմատներ ունեցող Վահրամ Գագեցու հետ: Նա Վրացական թագավորության մսախուրթ-ովսուցեսն էր՝ Բլուզ Ջաքարեի որդին: Այդ կա-

³⁰Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 38:

պերի վկայությունն է այն, որ Վանական վարդապետի «Հարցմունք և պատասխանիք» մեծարժեք, բայց, ցավոք, դեռ անտիպ երկը հեղինակվել է Հասան-Ջալալի ու Վահրամ Գագեցու համատեղ խնդրանքով: Դա է փաստում այդ երկի մի հատվածի խորագիրը. «Խնդիրք Վահրամա իշխանի և Ջալալա Հայջենո գավառի և պատասխանի Վանական վարդապետի»³¹:

Հասան-Ջալալն Ականային, Չարաբերդին ու Կարկառին տիրացավ հավանաբար 1251 թ.³² Ոսկե հորդայի խան Բաթուի որդի Սարթախի օգնությամբ: Վերջինս իր մոտ գնացած և օգնության խնդրանքով դիմած Հասան-Ջալալին ընդառաջելով «տարեալ առ հայրն իւր, մեծապատիւ արար և ետ ի նա զհայրենիս իւր զՉարաբերդ և զԱկանա և զԿարկառն, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն թուրքաց և վրաց»³²: Իրականում, մասնավորապես Չարաբերդը սելջուկներից նախքան 1211 թ. ազատագրել և ոչ թե Հասան-Ջալալից «հանեալ էին» Չաքարյանները³³: Քանի որ Սյունիքի ու Գեղարքունիքի ուղղությամբ ազատամարտերը գլխավորում էր Իվանե Ա-ն, անկասկած հենց նա է Չարաբերդն առել սելջուկներից³⁴: Գեղարդում թողած 1219 թվակիր մի արձանագրության մեջ էլ Իվանե Ա-ն հայտնում է, որ գրավել է նաև Ականան³⁵: Որ Կարկառը ևս նա է

³¹Մատենադարան, ձեռ. № 2189, թիվ 211^ա:

³²**Գանձակեցի**. 1961, 359:

³³Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 392:

³⁴Հմմտ. **Ուլութբեյան**. 1975, 190:

³⁵**Հովսեփյան**. 1969, 299:

գրավել, կասկածից վեր է: Այսպիսով, նա էր Չարաբերդը, Ականան ու Կարկառը գրավել և հանձնել Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի իշխան Վախտանգին:

Բաթու խանին Հասան-Ջալալի այցելությունը Հ. Մանանդյանը համարել է «հավանական մի նշան, որ մոնղոլների օրոք Ներքին Խաչենը եղել է անկախ իշխանություն և չի գտնվել Զաքարյանների, այսինքն, Վրաստանի գերիշխանության տակ»³⁶: Լ. Բաբայանն էլ, վկայակոչելով Գանձասարի վանքում Հասան – Ջալալի թողած 1240 թվակիր արձանագրության³⁷ սխալներով հրատարակված տեքստը, կարծիք է հայտնել, որ նա այդ ժամանակ «Ներքին Խաչենը հանել էր Վրաստանի ու Զաքարյանների գերիշխանությունից»³⁸:

Բ. Ուլուբաբյանն իր հերթին այդ արձանագրության նույն հրատարակությունն օգտագործելով հանդերձ եկել է ընդունելի եզրակացության, ըստ որի «40-ականներին (1240 – ականներին – Ա. Շ.) ևս Հասան – Ջալալի տիրույթը չէր մտնում Ավագյան (Ավագ Զաքարյանի- Ա. Շ.) թումանի մեջ, այլ ինքնուրույն ռազմավարչական միավոր էր՝ միայն հարկատու մոնղոլներին»³⁹: Հետագայում՝ 1256 թ., Հասան- Ջալալը Սարթախի օգնությամբ հասավ նրան, որ մոնղոլական մեծ խան Մանգուն (1251-1256) «ետ նմա գիր իշխանութեան իւրոյ տիրել սեփականաբար և ոչ երկնչել

³⁶Մանանդյան. 1952, 221:

³⁷Դիվան հայ վիմագրության. 2012, 38:

³⁸Բաբայան. 1964, 262:

³⁹Ուլուբաբյան. 1975, 192:

յումներէ»⁴⁰: Այսպիսով, XII դ. վերջերից մինչև XIIIդ. կեսերը Ներքին Խաչենի՝ հետագայում Հասան- Ջալալյան անվամբ հայտնի դարձած իշխանատոհմը Ջաքարյանների հետ ուներ հորիզոնական կապեր և նրանց ստորական չէր:

Հասան Ա Ծարեցու հետ ամուսնացած Ջաքարյան իշխանադուստր Դուփն ամուսնու մահվանից հետո աչքի ընկավ Ծարի ու Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի իշխանությունում արտակարգ ազդեցությամբ և արդյունաշատ գործունեությամբ, որի շնորհիվ Ծարի իշխանատոհմը հետագայում կոչվեց նրա անունով: Ժամանակին Կարապետ եպիսկոպոսը⁴¹և նրա հետ համերաշխված Հ. Մանանդյանը⁴² ենթադրել են, որ Դուփը Գեղարքունիքի մեծ մասը որպես օժիտ է ստացել: Սակայն, ինչպես նկատել է Բ. Ուլուբաբյանը, Իվանե Ա-ը Գեղարքունիքն այդ ժամանակ դեռ չէր ազատագրել⁴³: Նա այն ազատագրեց հետագայում մինչև 1211 թ. և նվիրեց քրոջը: Դա Բ. Ուլուբաբյանն անհիմն համարում է Գեղարքունիքի նկատմամբ ծարեցիների՝ իբրև տիրույթի և ժառանգական իրավունքի միայն վերահաստատում⁴⁴:

Ջաքարյանների ու Ծարի իշխանատոհմի ազգակցական կապը նաև Դուփի հեղինակությամբ ու ազդեցությամբ

⁴⁰Գանձակեցի. 1961, 373:

⁴¹Կարապետ. 1914, 155-156:

⁴²Մանանդյան. 1952, 156:

⁴³Ուլուբաբյան. 1975, 162:

⁴⁴Ուլուբաբյան. 1975, 162:

պայմանավորված՝ մնում էին սերտ: Դրա վկայությունն են ինչպես նրա, այնպես էլ իր երկու որդիների կողմից այդ կապի պարբերաբար հիշատակումները: Անխաթար էին նաև երկու տոհմերի գերակա-ստորակայական հարաբերությունները: Դրանք չխախտվեցին նաև մոնղոլական տիրապետության հաստատումով:

Ասվածի հավաստումն են հոր մահվանից հետո Ծարի ու Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի իշխանության գլուխ անցած Գրիգոր իշխանի՝ Խադարա վանքին 1244 թ. նվիրած Ավետարանի հիշատակարանում իր իսկ թողած վկայությունները: Բանն այն է, որ նա իր հեծելազորով մի քանի հայ իշխանների, մասնավորապես Ավագ Զաքարյանի, Վահրամ Գագեցու և Հասան – Զալալի հետ 1242-1243 թթ. մասնակցել է Իկոնիայի սուլթանության դեմ մոնղոլների երկու արշավանքներին և հիշատակարանում պատմում է այդ մասին, լրացնելով Կիրակոս Գանձակեցուն⁴⁵: Նա նախ ներկայանում է իբրև «Գրիգոր, որդի Հասանայ Դոփին, քուերորդի սպարապետացն Հայոց և Վրաց Զաքարիայի և Իվանեի»⁴⁶: Ապա հայտնում է, որ երկրորդ արշավանքի ժամանակ Կեսարիայում «առեալ զԱւետատարանս պարոնն իմ Ավագն (Ավագ Զաքարյանը- Ա. Շ.) եւ ետ ինձ, եւ իմ խնտալից եղեալ... բերել ետու ի նախասացեալ սուրբ ուխտս»⁴⁷: Ընդունելով հանդերձ, որ Գրիգորը ենթակա էր

⁴⁵Գանձակեցի. 1961, 280:

⁴⁶Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 228:

⁴⁷Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 228:

իր քեռորդի Ավագին⁴⁸, Բ. Ուլուբաբյանը չգիտես ինչու հավանական է համարել, որ «այս արշավանքի ընթացքում Գրիգորը գտնվել է Հասան - Ջալալի հրամանի ներքո»⁴⁹, ինչն իրականությանը չի համապատասխանում:

Գրիգորի եղբայր Հովհաննեսը եղել է հոգևորական: Հաղբատի վանքի սուրբ Գրիգոր մատուտում թողած մի արձանագրության մեջ նա հայտնում է Զաքարե Բ և Իվանե Ա Զաքարյանների հետ իր ազգակցական կապի մասին, հավելելով, որ «հրամանաւ սոցա կոչեցա(յ) յեպիսկոպոսութիւն սուրբ աթոռայս Հաղբատա(յ)»⁵⁰: Հովհաննեսը հուղարկավորվել է Զաքարյանների հոգաժողովունը վայելող Հաղբատի վանքի գավթում՝ մոր կողքին: Ընդ որում, նրանց տապանաքարերի վրա արձանագրված է Զաքարե Բ-ի ու Իվանե Ա-ի՝ համապատասխանաբար քեռորդի և քույր լինելը⁵¹:

Զաքարյանների և Ծարի հետագայում Դոփյան անվանումը ստացած իշխանատոհմի փոխհարաբերությունների մասին աղբյուրներում առկա տեղեկությունները վերոշարադրյալով սահմանափակվում են: Ինչ վերաբերում է արցախյան ծագում ունեցող Խաղբակյանների հետ Զաքարյանների փոխհարաբերություններին, ապա Գ. Հովսեփյանի վերը վկայակոչված կոթողային աշխատությունում դրանք մանրագնին ու շահեկան քննության են արժանա-

⁴⁸Ուլուբաբյան. 1975, 190:

⁴⁹Ուլուբաբյան. 1975, 232:

⁵⁰Ղաֆադարյան. 1963, 180:

⁵¹Դիվան հայ վիմագրության. 2012, 172:

ցել: Հետևաբար, դրանց ամսագրային հոդվածի սահմաններում անդրադառնալու հարկը չկա:

Եզրակացություններ

Զաքարյանների և Արցախի իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունները սկիզբ են առել մոտավորապես 1170-ական թվականներին՝ խնամիական կապերի հաստատումով: Դրանց միջոցով մեծ Սարգիս Զաքարյանն ուզում էր ամրապնդել իր նոր բարձրացող տոհմի դիրքերն ու ազդեցությունը: Զաքարյանների հետ խնամիանալով իրենց դիրքերի ամրապնդմանն ու, ինչու չէ, հզորացման էին ձգտում նաև նրանց հետ խնամիացող Ներքին Խաչենի ու Ծարի իշխանատոհմերը:

Զաքարյանները սերտ հարաբերություններ հաստատեցին Ծարի իշխանատոհմի հետ, որը դարձավ նրանց նաև ստորական: Ինչ վերաբերում է Ներքին Խաչենի հետազայում Հասան-Ջալալյան կոչված իշխանատոհմին, ապա այն Զաքարյանների ստորական չդարձավ և նրանց հետ պահպանում էր ոչ թե ուղղահայաց, ինպես Ծարի իշխանատոհմի դեպքում էր, այլ՝ հորիզոնական կապեր: Դրա հետևանքով Ներքին Խաչենի իշխանությունը, ի տարբերություն Ծարի ու Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի իշխանության, չմտավ Վրացական թագավորության մաս կազմող Զաքարյան Հայաստանի մեջ:

Գրականություն/References/Литература

1. **Բաբայան Լ.** 1964, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դարերում, Երևան, Հայաստանի պետական հրատարակչություն, 608 էջ:
Babayan L. 1964, The Social-economic and Political History of Armenia in XIII-XIV centuries, Yerevan, State Publishing House of Armenia, 608 p.
2. Դիվան հայ վիմագրության 1982, պրակ V, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 347 էջ:
Divan of Armenian Lithograph 1982, vol. V, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia, 347 p.
3. Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելեանի 1942, Երևան, Մատենադարան, 46 էջ:
Chronicles by Stepanos Orbelyan 1942, Yerevan, Matenadaran, p. 46.
4. Խոսրով Գանձակեցու վկայաբանությունը 1896, «Արարատ», էջ 590-591:
Martyrology by Khosrov Gandzaketsi 1896, "Ararat", pp. 590-591.
5. **Կարապետ եպիսկոպոս** 1864, Դոփյանք և Մելիք-Շահնազարյանք, նյութեր հայ մելիքության մասին, մաս Բ, Էջմիածին, էլեկտրաշարժ տպարան Մայր Աթոռի, 234 էջ:
Bishop Karapet 1864, Dopyan and Melik-Shahnazaryan, Materials on Armenian Melikutyun, part B, Etchmiadzin, electric printing, Mother See of Holy Etchmiadzin, 234 p.

6. **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, Պատմություն հայոց, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 426 էջ:
Kirakos Gandzketsi. 1961, History of Armenians, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia, 426 p.
7. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար 1984, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 987 էջ:
Colophons of Armenian Manuscripts, XIII century 1984, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia, 987 p.
8. Հայոց պատմություն 2014, հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 798 էջ:
Armenian History 2014, vol. II, book 2, Yerevan, Zangak Publishing House, 798 p.
9. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ 1862, ի Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 184 էջ:
The Collection of History Illustrated by Vardan Vardapet 1862, Venice, St. Lazarus, 184 p.
10. **Հովսեփյան Գ.** 1969, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մեջ, Անթիլիաս, 523 էջ:
Hovsepyan G. 1969, The Khaghbakians or Proshians in Armenian History, Antilias, 523 p.
11. **Մանանդյան Հ.** 1952, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 455 էջ:
Manandyan H. 1952, Examinational History of Armenia, vol. III, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia, 455 p.
12. Մատենադարան ձեռ. № 9188, թ. 211^ա:
Matenadaran, manuscript № 9188, paper 211^a.

13. **Մարգարյան Հ.** 2023, Նշանավոր իշխանական տները Հայաստանում ԺԲ դարից - ԺԳ դարի առաջին կեսին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 279 էջ:
Margaryan H. 2023, Notable Princely Dynasties of Armenia in the first half of XII-XIII centuries, Yerevan NAS Publishing House of RA, 279 p.

14. **Յակոբեան Ա.** 2020, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում և Հայոց Արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար (պատմաաղբյուրագիտական քննություն), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 439 էջ:
Yakobean A. 2020, Royal and Princely Dynasties in Aghuanq and Eastern Armenia from antic times till XIII century (historical source studies), Yerevan, NAS Publishing House of RA, 439 p.

15. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի 1979, հատոր առաջին, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 1140 էջ:
 New word book of Haykazyan language 1979, vol. I, Yerevan, Publishing House of Yerevan State University, 1140 p.

16. **Շահնազարյան Ա.** 1990, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, «Հայաստան», 215 էջ:
Shahnazaryan A. 1990, Princely Dynasty of the Vahramyans, Yerevan, Armenia Publishing House, 215 p.

17. Պատմություն նահանգին Սիսական արարեալ Սեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց 1910, էլեկտրաշարժ տպարան օրիորդ Ն. Աղանեանցի, 618 էջ:

The History of Sis state by Stepanos Orbelyan and archbishop of Syunik 1910, electric printing of Ms. N. Aghayants, 618 p.

18. **Ուլուբաբյան Բ.** 1975, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 454 էջ:

Ulubabyan B. 1975, The Princely Dynasty of Khachen in X-XVI centuries, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia, 454 p.

19. **Ан-Насиви** 1973, Шихаб ад-Дин мухаммед ан-Насиви, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Баку, издательство "Элм", 453 с.

An-Nasivi 1973, Shihab ad-Din Muhammad an-Nasivi, The Life of Sultan Jalal ad-Din Mankburny, Baku, Elm Publishing House, 453 p.

20. **Орбели И.** 1963, Избранные труды, হাসан - Джалал, князь Хаченский», Ереван, изд. АН АРМ. ССР, 683 с.

Orbeli I. 1963, Selected Works, Hasan Jalal, Prince of Khachen, Yerevan, Publishing House of Soviet Armenia, 683 p.

Арташес И. Шахназарян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент*, **Взаимоотношения Закарянов с княжескими родами Арцаха (последняя четверть XII в. – первая половина XIII в.)**

Резюме

Освободительная война армянского народа против сельджукского владычества, начавшаяся в конце XII в. под эгидой грузинских Багратидов и под руководством Закарянов, длилась около сорока лет и привела к положительным результатам. Были освобождены большинство центральных, северных и северо-

восточных гаваров страны. Княжеские роды, сумевшие сохранить свое существование, усилились благодаря благоприятным условиям, при этом Закаряны сыграли в этом ключевую роль.

Среди них в определенной степени выделяются арцахские княжества: Верхний Хачен (или Атерк), Цар и Нижний Хачен. Закаряны установили родственные связи с княжескими родами двух последних. Однако характер этих отношений был различным: если княжеский род Цара находился в вассальной зависимости от Закарянов, то род Нижнего Хачена сохранял равноправные отношения, поскольку Закаряны не являлись их сюзеренами.

Этот факт свидетельствует о том, что до установления монгольского владычества княжество Нижнего Хачена не входило в состав Закарянской Армении, представлявшей собой сеть феодальных княжеств под управлением Закарянов и находившейся в составе Грузинского царства.

Ключевые слова: Арцах, Закаряны, Иване I, Доп, Цар, Гасан-Джалал, Хоришах.

Artashes I. Shahnazaryan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Associate professor, The Relationship Between the Zakaryans and the Princely Dynasties of Artsakh (Last Quarter of the XII Century - First Half of the XIII Century)*

Summary

At the end of the XII century, the Armenian people's liberation war against Seljuk rule – which lasted for about forty years and was led by the Zakaryans under the auspices by the Georgian Bagratunis – achieved positive results. Most of the central, northern, and northeastern provinces of the country were liberated. The ruling dynasties that had managed to preserve their existence under foreign domination rose in power due to favorable conditions, and their principalities became powerful – a process

in which the Zakaryans played a crucial role.

Among them, the principalities of Upper Khachen (or Haterk), Tsar and Lower Khachen are of particular significance. The Zakaryans had established marital ties with the ruling dynasties of the latter two. However, the Zakaryans' relationships with them were not identical. While the ruling family of Tsar maintained a vassal relationship with the Zakaryans, the ruling family of Nerkin Khachen maintained equal relations, as the Zakaryans were not their suzerains.

This fact indicates that, prior to the establishment of Mongol rule, the principality of Nerkin Khachen was not part of Zakaryan Armenia. Rather, it belonged to the Georgian Kingdom and existed alongside a network of feudal principalities under Zakaryan leadership.

Key words: Artsakh, Zakaryans, Ivan I, Dop, Tsar, Hasan-Jalal, Khorishah.

ԱՐԾՎԻ Հ. ԲԱԽԶԻՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, ք.գ.թ.

artsvi@yahoo.com

ID 0000-0001-8637-6946

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-70

**ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՀԱՅԵՐԻ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄՆԵՐԸ ԶՈՋԵՖ ՎՈԼՖԻ 1827-1828
ԹԹ. ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ***

Ամփոփում

Հրեական ծագմամբ բրիտանացի միսիոներ Ջոզեֆ Վոլֆը (1795–1862) 1820-ականների սկզբին ծեռնարկել է իր առաջին միսիոներական ուղևորությունը Մերձավոր Արևելքի տարբեր շրջաններ (Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան, Երուսաղեմ, Պաղեստին, Վերին Միջագետք, Իրաք): Իր առաջին՝ «Հրեաների միսիոներ վարդապետ Ջոզեֆ Վոլֆի միսիոներական օրագիրը» (հ. 1–3, 1827–1829) ուղեգրության մեջ, նա արձանագրել է իր հանդիպումները տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչների, նաև՝ հայերի հետ: Լինելով միսիոներ՝ Վոլֆը մշտապես օթևանել է հայկական վանքերում, սերտ հարաբերություններ հաստատել հատկապես հոգևորականության հետ: Այս շփումների, ինչպես

* Ներկայացվել է 31.III.2025 թ., գրախոսվել է 04.IV.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20.VI.2025 թ.:

նաև ընթերցումների շնորհիվ խորացել են նրա գիտելիքներն ու տեղեկությունները հայոց պատմության, եկեղեցու, գրականության և լեզվի վերաբերյալ: Վոլֆը հաճախ է հիշատակել իր քննարկումները հայ հոգևորականների հետ՝ կենտրոնանալով Ավետարանի գիտելիքների և հայ ժողովրդի մեջ քրիստոնեական գրագիտության տարածման կարևորության վրա: Նա բազմիցս արտահայտել է գաղափարներ՝ Լոնդոնում հայկական դպրոց և Հալեպում քրիստոնեական դպրոց հիմնելու վերաբերյալ՝ նպատակ ունենալով ոչ միայն տարածել աստվածաշնչյան գիտելիքներ, այլև ամրապնդել բրիտանական ազդեցությունը հայերի և տարածաշրջանի լայն շրջանակում:

Ջոզեֆ Վոլֆի առաջին ուղեգրությունն արժեքավոր պատմական աղբյուր է Միջագետքի և Մերձավոր Արևելքի հայության, ինչպես նաև XIX դ. առաջին կեսի հայկական կրոնական կենտրոնների վերաբերյալ: Այն պարունակում է նաև հիշատակումներ մի քանի հայ գործիչների և ժամանակի հայոց կյանքի երևույթների մասին:

Քանալի բառեր¹ Ջոզեֆ Վոլֆ, միսիոներ, ուղեգրություն, հայ համայնքներ, Մերձավոր Արևելք, Միջագետք, Լիբանան, Երուսաղեմ, կրոնական բանավեճեր:

Ներածություն

Բրիտանացի միսիոներ Ջոզեֆ Վոլֆը թողել է ուղեգրական հարուստ ժառանգություն, որն առատ է Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի և տարբեր հայօջախների մասին արժեքավոր տեղեկություններով: Այդուհանդերձ, այդ գոր-

ծիչը և նրա եզակի սկզբնաղբյուրները մեծ մասամբ վրիպել են հայ ուսումնասիրողների ուշադրությունից¹:

Ջոզեֆ Վոլֆը 24 տարեկանից աշխատել է Լոնդոնի Աստվածաշնչյան բրիտանական և օտարերկրյա ընկերությունում՝ հայտնի դառնալով որպես «հրեաների անգլիական միսիոներ»: Նա XIX դարում Բրիտանիայի թերևս ամենաշատ շրջագայած միսիոներն էր, որը ճանապարհորդել է Եվրոպայում, ԱՄՆ-ում, Աֆրիկայի հյուսիսում և, հատկապես, Ասիայում, հաճախ՝ մի քանի անգամ, ինչը բացառիկ էր տվյալ ժամանակաշրջանի ճանապարհորդների համար: Իր առաջին ուղևորությունն Ասիա նա սկսել է 1821-ին՝ մոտ հինգ տարի շրջելով Սինայի թերակղզում, Լևանտում, Միջագետքում, Պարսկաստանում, Վրաստանում և Ղրիմում:

Սույն հոդվածը վերաբերում է Վոլֆի՝ Արևելք կատարած առաջին՝ 1821–1822 թթ. միսիոներական ուղևորության արդյունքը հանդիսացող «Հրեաների միսիոներ վարդապետ Ջոզեֆ Վոլֆի միսիոներական օրագիրը» ուղեգրությանը (1827-ին լույս է տեսել առաջին հատորը՝ առանց «հ. 1» նշման, 1828–1829-ին՝ երկրորդ և երրորդ հատորները՝ «հ. 2» և «հ. 3» նշումներով)²: Մեր ուշադրության կենտրոնում Մերձավոր Արևելքի հայերի վերաբերյալ հիշատակություններն են, որոնք զետեղված են մասնավորապես առաջին երկու հատորներում: Հայերին վերաբերող հատվածներն ու հիշատակությունները տալիս ենք անգլերենից մեր կատարած թարգմանությամբ՝ անհրաժեշտության

¹ Բացառություն է մեր հրապարակումը՝ **Bakhchinyan**. 2024, 186-193:

² **Wolff**. 1827, 1828.

դեպքում կատարելով որոշ պարզաբանումներ:

Վոլֆի շփումները Երուսաղեմի հայերի հետ

Վոլֆն առաջին անգամ հայերի հանդիպել է 1817-ին՝ Հռոմի Պրոպագանդայի դպրոցում ուսանելու տարիներին³: Իսկ քննվող ուղեգրության մեջ հայերի մասին նրա առաջին հիշատակությունը վերաբերում է 1821-ի սեպտեմբերին: Գտնվելով Ալեքսանդրիայում՝ նա հիշել է հայ Յուսուֆ Պողոսին, որը, ըստ նրա, երկրի իրական վարչապետը չէ, սակայն համարվում է Եգիպտոսի փաշայի վարչապետը⁴: Վոլֆը նկատի ունի Եգիպտոսի առևտրի և արտաքին գործերի նախարար Պողոս բեյ Յուսուֆյանին (1775–1844), որը եղել է փոխարքա Մուհամմադ Ալի փաշայի քարտուղարը: Մեկ ամիս անց Երուսաղեմում Վոլֆը վեց հայերի ընկերակցությամբ ճաշել է փաշայի առաջին թարգմանիչ Ռեյս-դենի հետ⁵: Նա նշել է, որ նպատակ ունի կարդալ նաև «Հայաստանի Օգոստինոս» սուրբ Ներսեսի գրությունները⁶: Կարծում ենք, որ Վոլֆը Ներսես Շնորհալու և քրիստոնեական սուրբ Օգոստինոս Երանելիի (354–430) միջև նմանություն տեսել է՝ նկատի ունենալով նրանց կողմից Աստծո հետ կենդանի հարաբերություններ հաստատելու և Տիրոջը հասարակ մարդկանց ներկայացնելու ջանքերը: Առհասարակ, Ներսես Շնորհալին, որն այդ ժամանակ արդեն հրատարակվել էր եվրոպական լեզուներով (1823-ին

³ Wolff. 1860, 93–94.

⁴ Wolff. 1827, 117.

⁵ Wolff. 1827, 164.

⁶ Wolff. 1827, 194.

Վենետիկի Մխիթարյանները «Հաւատով խոստովանիմ» աղոթքը լույս էին ընծայել 24 լեզվով), հաճախ է հիշվում Վոլֆի այս և հետագա ուղեգրություններում:

1822-ի հունվարի 28-ին Վոլֆը Ղազիրից (այժմ՝ Լիբանանում) մարոնիտների քոլեջ գնալու ճանապարհին երեք ժամ կանգ է առել կաթոլիկ հայկական մենաստանում: Նա նշել է, որ «շատ հյուրասեր և բարի» հայ կրոնավորները ցանկություն են հայտնել դպրոց բանալ Անգլիայում: Ինքը՝ Վոլֆը, իրազեկ է եղել դավանաբանական բաժանումներին ոչ միայն հռոմեադավան ու միաբնակ, այլև կաթոլիկ հայերի մեջ: Նա մասնավորապես նշել է, որ «Հռոմի Պրոպագանդայի հայ անդամները հետապնդում են մոլեռանդ, առաքինի և ազնվաբարո հայերին, որոնք կոչվում են Մխիթարյաններ Վենետիկում.... նրանք հալածում են նրանց որպես հերետիկոսների, որպես Քրիստոսի թշնամիների, որ պաշտպանում են Աստծո խոսքը, Քրիստոսի խոսքը մեծ մոլեռանդությամբ: Մխիթարյանները տպագրատուն են հիմնել Վենետիկում և արդեն հրատարակել են ոչ միայն հոգևոր թեմաներով բազմահազար գրքեր, այլև Աստծո խոսքն ինքնին»⁷: Այնուհետև շարունակել է. «Ես կրկին կանչեցի հայր Վարդապետին, հայկական վանքի մեծավորին ու նորից խոսեցի Վենետիկի իրենց եղբայրների ու Հայաստանի այլ քրիստոնյաների հետ իրենց հաշտվելու կարևորության մասին: ...Նրանք ինձ ընթերցելու տվեցին 12-րդ դարի հայոց պատրիարք սուրբ Ներսես Կլայեցու

⁷ Wolff. 1827, 164. 238-239.

(Ներսես Շնորհալու – Ա. Բ.) աղոթքը»⁸, որին հետևում է Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ» աղոթքի անգլերեն շարադրանքը⁹: Թեև նշված չէ, սակայն աղոթքը վերցված է Մխիթարյանների 1824 թ. 24-լեզվյա հրատարակությունից: Դրանից հետո նրան կարդալ են տվել Ներսես Լամբրոնացու ճառը¹⁰, և Վոլֆը հարկ է համարել բացատրել, որ «Վերոհիշյալ Ներսես Լամբրոնացին որդին էր Սեբաստիայի իշխան Օշին Հայի. նա ստեղծել էր Տարսոնի և Լամբրոնի արքեպիսկոպոսությունը Գրիգոր Դ պատրիարքի օրոք»¹¹: Այսպիսով, աստիճանաբար սկսվել է Ջոզեֆ Վոլֆի ծանոթությունը նաև Արևմուտքում տակավին գրեթե անհայտ հայ գրականության (թեկուզև՝ կրոնական) հետ:

Մարտի 10-ին Վոլֆին «սիրալիր» ընդունելության է արժանացրել Երուսաղեմի հայոց պատրիարքը, որին էլ միսիոները տվել է Պողոս Յուսուֆյանի նամակը: Պատրիարքը և մյուս հայերը նրան օթևան են առաջարկել վանքում, որը նա ընդունել է «առանց դույզն-ինչ երկմտանքի»¹²: Այստեղ նա հանդիպել է հայր Պաուլ Թութունջիին (Պողոս Թութունջյան), որը, ըստ նրա, «ազնվաբարո մարդ է և նշանակալի տաղանդի տեր.... նա, ավա՛ղ, Փարիզում ծանոթացել է Ժան Ժաք Բուսոյի և Վոլտերի գրվածքներին,

⁸ Wolff. 1827, 164. 240.

⁹ Wolff. 1827, 164. 240-242.

¹⁰ Wolff. 1827, 164. 242.

¹¹ Wolff. 1827, 164. 242.

¹² Wolff. 1827, 164, 251-252.

որոնք նրան լրիվ թերահավատ են դարձրել»¹³: Բնական է կրոնավորի ժխտական վերաբերմունքն աթեիստական հայացքների տեր Ռուսոյի և Վոլտերի հանդեպ: Պառլո Թութունջին ևս Վոլֆի հետ խոսել է իր ազգի հոգևոր կարիքներից՝ հայտնելով, որ անգլիացի ազգը մեծ օրհնություն կլինի հայերի համար, եթե Կ.Պոլսում հիմնեն հայկական քոլեջ ու եկեղեցի և այնտեղ ուղարկեն ճշմարիտ Ավետարանը քարոզող մեկի¹⁴:

Մարտի 14-ին Վոլֆն այցելել է Աքշեհիրի Հակոբ արքեպիսկոպոսին, որը նաև եղել է Երուսաղեմի Գաբրիել պատրիարքի ընդհանուր փոխանորդը¹⁵: Ավելի ուշ՝ մարտի 24-ի գրառման մեջ այս արքեպիսկոպոսի անունը նա հիշել է որպես Հակոբ Մինասիա (թերևս՝ Մինասյան): Նրանք զրուցել են Բրիտանական և Օտարերկրյա Աստվածաշնչյան միության կողմից Սուրբ Գիրքը խոսակցական հայերեն և հայատառ թուրքերեն հրատարակելու անհրաժեշտության մասին¹⁶: Նույն օրվա գրառման մեջ նա հիշել է, որ հանդիպել է տարեց հայ Սթիվեն Քաչոյին (հավանաբար՝ Ստեփան Խաչո) Կալկաթայից, որը վկայել է, որ Հնդկաստանի միսիոներներն ապրում են սրբակենցաղ կյանքով, մինչ այլ անգլիացիներ ապրում են աշխարհիկ կյանքով¹⁷:

Երուսաղեմում Վոլֆը պարբերաբար այցելել է հայոց

¹³ Wolff. 1827, 254.

¹⁴ Wolff. 1827, 281.

¹⁵ Wolff. 1822, 123.

¹⁶ Wolff. 1827, 258-259.

¹⁷ Wolff. 1827, 259.

պատրիարքին, իսկ բազմաթիվ տեղացի հայեր, իր կացարանում թե փողոցում, նրանից խնդրել են քրիստոնեության վերաբերյալ հայերեն ու հայատառ թուրքերեն գրքույկներ և Սուրբ Գրքեր¹⁸: Այցելել է նաև Բեթղեհեմի հայոց վանք, իսկ լինելով Նազարեթում՝ նշել է, որ այնտեղ հրեաներ չկան, այլ մոտ 1000 կաթոլիկներ, 400 հույներ և քչաթիվ հայեր՝ առանց որոշակիացնելու քանակը¹⁹: Նա շարունակել է քրիստոնեական գրագիտություն տարածել մարդկանց մեջ ու հայտնել է հայոց մասին հետևյալ վկայությունը. «Մի սնահավատ սովորություն կա հայերի մեջ, որը դեմ է Ղևտական ԺԹ «Չպիտի մարմինդ կտրես»-ին²⁰. նրանք խաչի և Մարիամ կույսի պատկերով կտրվածք են անում իրենց մարմնի վրա: Էջմիածնի պատրիարքը զուր տեղն է իր հավանությունը տվել այդ առթիվ: Հնարավորությունն օգտագործելով՝ ես այդ մասին խոսեցի հայերի հետ: Նրանք այնքան տպավորված էին իմ հայտնած ճշմարտությունից, որ նրանցից ոմանք ինձ խնդրեցին տալ բժշկական միջոցներ՝ ջնջելու համար այդ սնահավատական գործը»²¹: Իրականում այստեղ նա «կտրվածքներ» ասելով նկատի ունի դաջվածքները (դա է հուշում հիշատակությունը խաչի և Մարիամ կույսի պատկերների և ապա՝ դրանք ջնջելու մասին), որը կապ չունի որոշ մարդկանց կողմից զգացմունքային ճնշվածությունից ազատվե-

¹⁸ Wolff. 1827, 320.

¹⁹ Wolff. 1828, 150.

²⁰ Բառացի՝ «Մահացած հոգու համար ձեր մարմնի վրա կտրվածքներ չանեք և ձեզ վրա դաջվածքներ չանեք» (Ղևտական, ԺԹ:28):

²¹ Wolff. 1827, 305.

լու նպատակով մաշկի վրա կտրվածքներ անելու սովորույթի հետ:

Վոլֆը Լիբանանի և Միջագետքի հայերի մասին

Վոլֆի առաջին ուղեգրության երկրորդ հատորը շարունակում է 1823-1824 թթ. հեղինակի՝ Պաղեստին և Սիրիա կատարած ուղևորության նկարագրությունը:

1823-ի սեպտեմբերին Վոլֆն այցելել է «կաթոլիկ հայոց պատրիարքի նստավայրը»՝ Բիզմարի (Զմմառ) միաբանություն, որը նա անվանել է «հիանալի» և շարունակել. «Մեզ այնտեղ շատ քաղաքավարի ընդունեց հայոց պատրիարքը: Նրա անունը Գրիգոր է: Մենք այնտեղ հանդիպեցինք մի հայ եպիսկոպոսի, որին ես ճանաչում էի Հալեպից: Զմմառը եկեղեցական ճեմարան է: Այդ քոլեջում կան քսան երիտասարդներ, որոնք ուսումնասիրում են քերականություն, բանաստեղծություն, հռետորաբանություն, փիլիսոփայություն և աստվածաբանություն: Նրանք իրենց ուսումը ստանում են հայերեն: Մենք երկար քննարկում ունեցանք եպիսկոպոսների հետ: Գաբրիել արքեպիսկոպոսը և Հալեպի հայ եպիսկոպոսները և մի երիտասարդ քահանա, որը խոսում է իտալերեն, առանձին-առանձին գնեցին տասը օրինակ Սուրբ գիրք, բայց աղաչեցին մեզ այդ մասին չպատմել պատրիարքին կամ միաբանությունից որևէ մեկի»²²: Վերջին վկայությունը ցույց է տալիս օտարագրի միսիոներների և նրանց միջոցով տարածվող թեկուզև կրոնական գրականության հանդեպ հայ եկեղեցու ունե-

²² Wolff. 1828, 173-174.

ցած անհանդուրժողականությունը:

Դամասկոսի բնակիչների մեջ Վոլֆը հիշել է 200,000 մուսուլման, 4000 ռաբինական և երեք կարաիտ հրեա ընտանիք, 12000 հույն, կաթոլիկ²³, ասորի ու հայ քրիստոնյաներ²⁴: Նույն քաղաքում նա այցելել է Հռոմի Պրոպագանդայի վանք, որի դպրոցի 160 աշակերտների մեջ եղել են ոչ միայն կաթոլիկներ, այլև հույներ, հայեր և փոքրաթիվ հրեաներ²⁵:

Դամասկոսից հետո Վոլֆը մեկնել է Հալեպ: Այնտեղից գրած մի նամակում վկայել է, որ այդ քաղաքը «բնակեցված է թուրքերով..., ասորիներով, հայերով, քաղղեացիներով և հույն քրիստոնյաներով ու հրեաներով. բոլոր այս ժողովուրդներն ապրում են մեծ տգիտության մեջ և, հետևաբար, հատկապես այս քրիստոնյա հարանվանությունների մեջ այդ պապականներն ունեն ազատ մուտք, և նրանց աշխատանքը ոչ թե հանուն Աստծո արքայության առաջխաղացման է, այլ հանուն Պապի վարդապետությունների»²⁶: Եղել է նաև Եփրատի ափին գտնվող Բիր (այժմ՝ Բիրեջիկ, Թուրքիա) քաղաքում, վկայել, որ նրա 1500 թուրք բնակիչներն ապստամբել են սուլթանի դեմ և 25 տարի է հարկ չեն վճարում և որ այնտեղ կան «նաև 25 հայ քրիստոնյաներ երեք քահանաներով, որոնք ապրում են մեծ տգիտության

²³ Այստեղ և հետագայում «կաթոլիկ» ասելով Վոլֆը նկատի ունի բոլոր հռոմեադավան արևելացիներին:

²⁴ **Wolff.** 1828, 184.

²⁵ **Wolff.** 1828, 204.

²⁶ **Wolff.** 1828, 220.

մեջ»²⁷, իսկ հայերի եկեղեցին գտնվում է մի քարանձավի մեջ²⁸: Այս և նախորդ մեջբերման մեջ հիշված տգիտությունը պետք է հասկանալ քրիստոնեական գրագիտության բացակայության առումով:

Շարունակելով իր ուղին դեպի Ուրֆա՝ Վոլֆն այցելել է տեղի հայ եպիսկոպոսին և վկայել, որ քաղաքում ապրում է 200 ասորի և 2000 հայ ընտանիք՝ երկու մեծ ու հնագույն եկեղեցիներով²⁹:

Վոլֆի հաջորդ հայկական գրառումը վերաբերում է Ուրֆայից 10 կմ հեռավորությամբ գտնվող Կերմուշ (Կարմուշ) գյուղին: «Փետրվարի 14-ին, - գրում է նա, - հասանք Կերմուշ կոչվող գյուղ, որն ամբողջությամբ բնակեցված է հայ քրիստոնյաներով, որոնք ունեն մեկ եկեղեցի և երկու քահանա: Նրանք ինձ կանչեցին և իմանալով իմ ճամփորդությունների նպատակը՝ ցանկացան հայերեն Աստվածաշունչներ ունենալ: Մենք այնտեղ շատ հյուրընկալ վերաբերմունքի արժանացանք մի հայ քրիստոնյայի տանը»³⁰:

Վերին (Հայոց) Միջագետքի հին բերդաքաղաքներից

²⁷ **Wolff.** 1828, 232.

²⁸ **Wolff.** 1828, 232-233.

²⁹ **Wolff.** 1828, 235.

³⁰ **Wolff.** 1828, 240. Կերմուշում մինչև 1915-ը բնակվել է շուրջ 1000 հայ: Դրանից հետո այդ հայաթափված գյուղում եկեղեցին որպես ախոռ է գործածվել, մինչև որ 2013-ին առաջին անգամ կրոնական արարողություն է տեղի ունեցել: Սակայն 2014-ին Ստամբուլի «Ակոս» պարբերականն ահազանգել է եկեղեցու քանդման մասին (տե՛ս Թուրքիայում շարունակվում է Կերմուշի հայկական եկեղեցու ավերումը, <https://www.tert.am/am/news/2014/05/16/kermush-church-1088250> մուտք՝ 9.04.2024):

Մերդին ժամանած Վոլֆը գրել է, որ, այնտեղ օրենքի համաձայն, կաթոլիկ հայերը, քաղդեացի կաթոլիկները, ասորիները և ասորի կաթոլիկները պետք է միասին պահեն մեծ Պահքը, որը սկսվում է Զատիկից 50 օր առաջ, սակայն այդ տարի հայ կաթոլիկները ձևացրել են, թե նամակներ են ստացել Կոստանդնուպոլսի հայ և հույն պատրիարքներից, ըստ որոնց այս տարի պահքի օրերն սկսվում են մարտի 20-ին³¹: Մերդինի հայ կաթոլիկների թիվը Վոլֆը հաշվել է 200 ընտանիք՝ մեկական եկեղեցիով և դպրոցով: «Նրանք ունեն,– գրել է նա, – արքեպիսկոպոս և եպիսկոպոս, որոնք ամբողջովին կախված են Հռոմի Պրոպագանդայից, բայց ժամանակավոր հարցերում կախված են Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքից: Իփսումարի (Զմմառ – Ա. Բ.) հայ կաթոլիկ պատրիարքն իրավասություն չունի Միջագետքի հայ կաթոլիկների նկատմամբ:Այսօր երեկոյան, – շարունակել է նա,– այցելեցի Էլիաս Շադիին, որի մոտ հանդիպեցի երկու հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսների, երկուսն էլ՝ Հռոմի Պրոպագանդայի աշակերտների: Արքեպիսկոպոսի անունը Յոակիմ Թասպաս³² է, և նա յոթանասուն տարեկան է»³³: Թասպաս արքեպիսկոպոսը Վոլֆին խնդրել է ձեռք բերել «որոշակի քանակությամբ» լանքասթերյան համակարգի արաբերեն, թուրքերեն, հայերեն և պարսկերեն օրինակներ³⁴: Ուշագրավ է,

³¹ Wolff. 1828, 250.

³²Հովակիմ Թասպասյան (1753–1830), 1788-ից Մարդինի արքեպիսկոպոս:

³³ Wolff. 1828, 251-252.

³⁴ Wolff. 1828, 260-261.

որ Օսմանյան կայսրության գավառում բնակվող հայ հոգևորականը հետաքրքրվել է տվյալ ժամանակաշրջանում եվրոպական տարրական դպրոցներում տարածում գտած ուսուցման մեթոդների և կազմակերպման մի համակարգով, որը հայտնի էր իբրև փոխադարձ ուսուցման կամ Բել-Լանքասթերի համակարգ³⁵:

Մերոդինից Վոլֆը շարունակել է իր ճանապարհը դեպի հարավ՝ նշելով, որ «Բիրից մինչև Մուսուլ ասորիներն ամբողջ երկիրը համարում են Սիրիայի երկիր: Հայերն այն անվանում են Փոքր Հայք»³⁶: Բաղդադ մեկնելու ճանապարհին նա հայերի է հանդիպել Ամուդա քաղաքում (այժմ՝ Հասաքայի նահանգում, Թուրքիայի սահմանին մոտ), որոնց առանց մանրամասնելու բնութագրել է որպես «ոչ քաղաքակիրթ»³⁷:

Ժամանելով Բաղդադ՝ Ջոզեֆ Վոլֆը ջերմ հյուրընկալության է արժանացել տեղացի հայ Սարգիս աղայի տանը, որին նա հիշել է որպես «Բաղդադում բրիտանական գործակալ»³⁸: Ըստ Վոլֆի՝ «Բաղդադում ընդհանուր առմամբ կա մոտ 500 քրիստոնյա տուն՝ հայեր, հայ կաթոլիկներ,

³⁵ Փոխադարձ ուսուցման մեթոդն իրարից անկախ մշակել են անգլիացի մանկավարժներ Էնդրյու Բելը և Ջոզեֆ Լանքասթերը: Ըստ այս համակարգի՝ ավագ և առավել առաջավոր աշակերտներն ուսուցիչների ղեկավարությամբ պարապմունքներ են անցկացնում մյուսների հետ: Փոխադարձ ուսուցումը կիրառվել է Հնդկաստանում, ապա, XIX դ. սկզբին, լայն տարածում ստացել մի շարք երկրներում (ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Բելգիա, Ռուսաստան և այլն):

³⁶ **Wolff.** 1828, 262.

³⁷ **Wolff.** 1828, 271.

³⁸ **Wolff.** 1828, 288.

ասորիներ, ասորի կաթոլիկներ և քաղղեացի կաթոլիկներ»³⁹:

Գրելով Դամասկոսի «Տեռա Սանտա» (Սուրբ երկիր) կաթոլիկ միաբանության մասին՝ Վոլֆը նշել է, որ նրա վանականներն ունեն դպրոցական մի հաստատություն, որտեղ դասավանդում են անվճար, և այդ դպրոց հաճախում են ոչ միայն կաթոլիկները, այլև հույներ, ասորիներ, հայեր և որոշ մոլեռանդ հրեաներ⁴⁰: Իսկ Բասրայում, ըստ նրա, «կա հայ քրիստոնյաների 25 ընտանիք, որոնք Պարսկաստանից են: Խոսում են և՛ հայերեն, և՛ պարսկերեն, իսկ մի քանիսը՝ անգլերեն, որոնք անուղղակիորեն գտնվում են բրիտանական ենթակայության ներքո: Նրանք ունեն մեկ եկեղեցի և մեկ քահանա: Հիմա այստեղ է Հայաստանի Վան լճի՝ ամբողջությամբ հայաբնակ Սիմ (Լիմ – Ա. Բ.) կղզու հայ եպիսկոպոս Սիմոն Վասթոնը: Նա բանիմաց մարդ է»⁴¹: Հետագա գրառման մեջ Վոլֆը 17 կետով 11 էջով ներկայացրել է Բասրայում հայ եպիսկոպոսի հետ իր հարց ու պատասխանը հայ ժողովրդի և մասնավորապես՝ հայ եկեղեցու մասին⁴²: Հետագա շարադրանքում հայությանն այդքան մանրամասն ներկայացնելը նա բացատրել է այսպես. «Հայերը, ինչպես կերևա իմ օրագրի երկրորդ մասում, շատ տրամադիր են հրահանգներ ստանալու, հետևաբար ես մտածեցի մանրամասն պատմել նրանց մասին, և իմ փոքր կարողությամբ նպաստել այդ ազգի մասին

³⁹ Wolff. 1828, 289.

⁴⁰ Wolff. 1828, 297.

⁴¹ Wolff. 1828, 308-309.

⁴² Wolff. 1828, 346-357.

ավելի ճշգրիտ իմացությանը»⁴³:

Եզրակացություններ

«Հրեաների միսիոներ վարդապետ Ջոզեֆ Վոլֆի միսիոներական օրագիրը» ցարդ հայագիտությանն անձանոթ մնացած, սակայն արժեքավոր սկզբնաղբյուր է XIX դ. առաջին կեսի Մերձավոր Արևելքի (Երուսաղեմ, Սիրիա, Լիբանան, Վերին Միջագետք, Իրաք) հայ բնակչության, մասնավորապես՝ հայ կրոնական կենտրոնների վերաբերյալ: Իր շարադրանքում նա երբեմն մատնանշել է այս կամ այն բնակավայրի հայության թիվը (ըստ անձանց կամ ընտանիքների), ինչը լրացուցիչ վկայություններ է տրամադրում տվյալ ժամանակաշրջանում տարածաշրջանի հայության ժողովրդագրական պատկերը վերականգնելու համար: Հանրահայտ փաստերի հետ մեկտեղ Վոլֆը վկայություններ է թողել որոշ փոքր բնակավայրերի հայերի (Բիր, Ամուդա, Կերմուշ) մասին, ինչպես նաև հիշատակել ժամանակի մի քանի ականավոր հայ գործիչների (հիմնականում՝ կրոնավորների): Արժեքավոր են նաև հեղինակի վկայությունները Մերձավոր Արևելքի հայության միջդավանաբանական առնչությունների և հայերի մեջ աստվածաշնչյան գրագիտության հանդեպ ունեցած ձգտումների վերաբերյալ:

⁴³ Wolff. 1828, 358.

Գրականություն/References/Литература

1. **Bakhchinyan A.** 2024, Joseph Wolff's Letter on Establishing an Armenian School in London, "International Review of Armenian Studies", № 3 (36), pp. 186-193.
2. **Wolff** 1822, Mission to Jerusalem. From the London Jewish expositor of September, 1822. Extracts from the Journal of Mr. Wolff. "The Washington Theological Repertory and Churchman's Guide", № 1, vol. IV, August.
3. **Wolff** 1827, Memoir of the Rev. Joseph Wolff Missionary to the Jews: Comprising his first visit to Palestine in the years 1821 & 1822, Written by Himself. Edited and revised by John Bayford, Esq., F.S.A., second edition, London, published by James Duncan, Paternoster Row, and L. B. Seeley & Son, Fleet Street, 365 p.
4. **Wolff** 1828, Memoir of the Rev. Joseph Wolff Missionary to the Jews. Vol. II. Comprising his second visit to Palestine in the years 1823 & 1824. Published by James Duncan, Paternoster Row; L. B. Seeley & Son, and Burnside, Fleet Street, 392 p.
5. **Wolff** 1860, Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff, D.D., LL.D: Late Missionary to the Jews and Muhammadans in Persia, Bokhara, Cashmeer, etc., London, Saunders, Otley and Co, vol. I, 538 p.

**Арцви Г. Бахчинян, *Институт истории НАН, к.ф.н.*,
Свидетельства об армянах Ближнего Востока в путевых
записках Джозефа Вольфа (1827-1828 гг.)**

Резюме

Британский миссионер еврейского происхождения Джозеф Вольф (1795-1862) предпринял свою первую миссионерскую поездку по различным регионам Ближнего Востока в начале 1820-х годов. В своем травелогe «Мемуары реверенда Джозефа Вольфа, миссионера среди евреев» (т. 1–3, 1827–1829) он описал свое общение с различными народами региона, в том числе с армянами.

Этот до сих пор остававшийся неизвестным арменоведам ценный источник содержит сведения об армянском населении Ближнего Востока в первой половине XIX века (Иерусалим, Сирия, Ливан, Верхняя Месопотамия, Ирак) и, в частности, об армянских религиозных центрах. В редких случаях он указывает численность армян того или иного населённого пункта (количество лиц или семей), что предоставляет дополнительные свидетельства для восстановления демографической картины армян региона в тот период.

Наряду с общеизвестными фактами Джозеф Вольф оставил свидетельства о некоторых небольших армянских поселениях (Бир, Амуда, Кермуш), а также упомянул нескольких выдающихся армянских деятелей своего времени (в основном – представителей духовенства). Ценными являются также его наблюдения об интерконфессиональных отношениях среди армян

Ближнего Востока и их стремлении к библейской грамотности.

Ключевые слова: Джозеф Вольф, миссионер, путевые заметки, армянские общины, Ближний Восток, Месопотамия, Ливан, Иерусалим, религиозные дебаты.

Artsvi H. Bakhchinyan, *Institute of History of National Academy of Sciences of Republic of Armenia, PhD in Philology, Accounts of Armenians in the Near East in Joseph Wolff's 1827-1828 Travelogue*

Summary

The British missionary of Jewish origin, Joseph Wolff (1795-1862), undertook his first missionary journey across various regions of the Near East in the early 1820s. In his travelogue *Memoir of the Rev. Joseph Wolff, Missionary to the Jews* (vols. 1-3, 1827-1829), he described his interactions with different peoples of the region, including Armenians.

This valuable source, which has so far remained unknown to Armenian scholars, contains information about the Armenian population of the Near East (Jerusalem, Syria, Lebanon, Upper Mesopotamia, Iraq) in the first half of the 19th century and, in particular, about Armenian religious centers. In rare cases, he provides data on the number of Armenians in specific settlements (counting individuals or families), offering additional evidence for reconstructing the demographic landscape of Armenians in the region during that period.

In addition to well-known facts, Joseph Wolff recorded

information about several small Armenian settlements (Bir, Amuda, Kermush) and mentioned a number of prominent Armenian figures of his time, mainly members of the clergy. His observations of interdenominational relations among Middle Eastern Armenians and their aspirations for biblical literacy are also of great value.

Key words: Joseph Wolff, missionary, travelogue, Armenian communities, Near East, Mesopotamia, Lebanon, Jerusalem, religious debates.

ԼԻԼԻԹ ՀՐ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ., դոցենտ

lilithovannisian@yahoo.com

ID 0009-0007-7896-3922

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-89

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ 1878 Թ. ԾՐԱԳՐԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ (1996-2018)*

Ամփոփում

1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմում ռուսական բանակի հաղթանակն ամրապնդեց ռուսական պետության դիրքերը միջազգային ասպարեզում: Պատերազմի՝ ամփոփման ենթակա արդյունքներից էր Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի հարցը:

1878 թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի հաշտության բանակցություններում սուլթանական կառավարության գիտությամբ և թույլտվությամբ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես Բ Վարժապետյանը, Վանի հոգևոր առաջնորդ Մկրտիչ (Հայրիկ) Խրիմյանը, բարձրաստիճան հոգևորական Խորեն Նարբեյը (Խորեն Գալֆայան) և երիտասարդ ձեռնարկատեր Պողոս Նուբարը բարձրացրին Օսմանյան կայսրության սահմաններում Արևմտյան Հա-

* Ներկայացվել է 14.II.2025 թ., գրախոսվել է 18.II.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20.VI.2025 թ.:

յաստանի ինքնավարության հարցը: Պատմաբանների գնահատմամբ, նրանց ծրագրերին բնորոշ էին «խեղճությունը», «համեստությունը», իրականացման «երերուն մեխանիզմները», որոնք բացատրվում են թուրքահպատակ հայի հոգեբանական գործոնով: Ավելին, հայ գործիչների ծրագրային ձևակերպումները փոխհամաձայնեցված չէին, գործողություններն անհետևողական էին ու անվճռական, ինչի հետևանքով մեծ տերությունները դրանց լուրջ չէին վերաբերվում, իսկ օսմանյան կառավարությունը հայ գործիչների ջանքերն օգտագործում էր մեծ տերությունների և հայ ազգային շրջանակների իրական շահերն ու հետաքրքրությունները շոշափելու համար:

Մեծ տերությունների քաղաքականության թալանչիական էության և սուլթանական կառավարության հակահայկական քաղաքականության հետ մեկտեղ միջազգային ատյաններում Հայկական հարցը բարձրացնող հայ գործիչների դիվանագիտական ունակությունների և հմտությունների բացակայությունն Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծումը ձախողող հիմնական պատճառներից էր:

Բանալի բռներ՝ Արևմտյան Հայաստան, Օսմանյան կայսրություն, ինքնավարություն, բանակցություններ, Մկրտիչ Խրիմյան, Ներսես Բ Վարժապետյան, Խորեն Նարբեյ, Պողոս Նուբար:

Ներածություն

1878 թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով Արևմտյան Հայաստանի հարցը միջազգայնացվեց: Հույսը

դնելով արտաքին ուժերի վրա և անպատրաստ լինելով զինված պայքարի՝ հայ ժողովուրդն անկարող էր եղել օգտվել 1875–1876 թթ. Բալկանյան ճգնաժամի, ապա 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմի շնորհիվ ստեղծված միջազգային բարեպատեհ իրադրությունից և կազմակերպել համընդհանուր զինված հակաթուրքական ապստամբություն: Այդ պատճառով էլ պատերազմից հետո նրա ակնկալիքն օսմանյան իշխանություններից և միջազգային դիվանագիտությունից ինքնավարությունն էր Օսմանյան կայսրության կազմում:

1878 թ. Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության ծրագրերը հայաստանյան պատմագիտության մեջ վերլուծված և արժևորված են Հայկական հարցի բազմաշերտ պատմության համատեքստում: Մասնավորապես, Գ. Գալոյանը, Է. Կոստանդյանը, Ռ. Հովհաննիսյանը, Վ. Թունյանը, Ա. Մարությանը, Ս. Պողոսյանը վերաբժնորել են XIX դ. վերջին քառորդին եվրոպական տերությունների հետ աշխատելու ուղղությամբ հայ գործիչների մոտեցումների ուժեղ և թույլ կողմերը, արտաքին իրադրության փոփոխությունները հաշվարկելու և հոգուտ ազգային շահերի օգտագործելու նրանց ճկունությունը, դրան խոչընդոտող գործոնները, նորահայտ վավերագրերի հիման վրա ներկայացրել ու գնահատել են Հայկական հարցում մեծ տերությունների շահերն ու հետաքրքրությունները, կիրառած դիվանագիտական հնարքները:

Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի հարցը ռուսական կողմի հետ Ներսես Բ Վարժապետյանի և Մկրտիչ Խրիմյանի բանակցություններում

1878 թ. փետրվարի 19 (մարտի 3)-ին ստորագրված Սան Ստեֆանոյի հաշտության նախնական պայմանագիրն էապես ամրապնդում էր Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական դիրքերը միջազգային ասպարեզում¹, իսկ Օսմանյան կայսրությունը ենթարկվում էր մասնակի բաժանման²: Թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդները պաշտպանում էին Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականությունը՝ այն համարելով թուրքական բռնակալությունից ազատվելու իրենց հնարավորություններից մեկը³: Եվրոպական տերությունները Սան Ստեֆանոյի նախնական հաշտության պայմանագիրը դիտում էին որպես իրենց շահերի դեմ ուղղված պայմանագիր՝ պահանջելով վերանայել այն: Հայկական շահի տեսանկյունից Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրն առաջինն է, որով Հայկական հարցը դարձավ միջազգային քննարկման առարկա: Թուրքիան ընդունում էր Հայաստան աշխարհագրական և պատմական տարածքի գոյությունն իր նվաճած երկրների շարքում⁴:

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923). 1972, 83-98: Ст'я նաև Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917). 1952, 159-175.

² Тунян. 1997, 3.

³ Պողոսյան. 2018, 11:

⁴ Գալոյան. 2004, 266; Կոստանդյան, Հովհաննիսյան. 2010, 435-436:

Ռուսաստանը, այնուամենայնիվ, չկարողացավ ամբողջությամբ և վերջնականորեն ամրապնդել իր ռազմական հաղթանակն ու ձեռքբերումները: Դրանք դարձան մեծ տերությունների դիվանագիտական շահարկումների ու խարդավանքների առարկա: Ավելին, Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով, թուրքական կառավարության խորամանկ քայլերով, հայ և քուրդ ժողովուրդներն ինչ-որ առումով կանգնեցին միմյանց դեմ և ոչ թե կողք կողքի⁵:

Սուլթանի կառավարությունն օգտագործում էր հայկական գործոնը, որպես զոնդաժի միջոց. մի կողմից՝ հայ ազգային շրջանակների, մյուս կողմից՝ մեծ տերությունների իրական շահերն ու հետաքրքրությունները շոշափելու նպատակով⁶: Սան Ստեֆանոյի բանակցությունների ընթացքում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի գիտությամբ այնտեղ

⁵ Կոստանդյան, Հովհաննիսյան. 2010, 436:

⁶ Դանիելյան. 2007, 77-84: Այդ ժամանակ արևմտահայ հասարակական-քաղաքական գործիչների վերնախավում ձևավորվել էին մի քանի ուղղություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը Հայկական հարցի լուծումը կապում էր կոնկրետ մեծ տերության հետ: Բարձրաստիճան հոգևորականներ Խորեն Նարբեյը և Մատթեոս Իզմիրլյանը գտնում էին, որ միայն Ռուսաստանը կարող էր դիմակայել Թուրքիային, մանավանդ, որ պատերազմը սկսվել էր քրիստոնյաների ազատության կարգախոսով: Իսկ Մկրտիչ Խրիմյանի և Գրիգոր Օտյանի համոզմամբ, Հայկական հարցի լուծումն ուղղակիորեն կապված էր Անգլիայի մերձավորարևելյան շահերի ու քաղաքականության հետ: Նաև կային թուրքական կառավարության հետ անմիջական բանակցություններ վարելու կողմնակիցներ, որոնք «թուրքական պետական ապարատում և տնտեսության մեջ պաշտոններ գրաված անձինք էին՝ էֆենդիական դասի մարդիկ» (Կոստանդյան, Հովհաննիսյան. 2010, 431):

էին գտնվում Հայոց ազգային ժողովի կողմից լիազորված պատվիրակությունը՝ Ներսես Բ Վարժապետյանի գլխավորությամբ, և Մկրտիչ Խրիմյանի պատվիրակությունը: Հայ գործիչները բանակցություններ էին վարում ռուսական պատվիրակության ղեկավարի՝ Թուրքիայում Ռուսաստանի նախկին դեսպան Նիկոլայ Իգնատևի հետ, «հայկական անկախ պետություն» ստեղծելու վերաբերյալ: Սակայն վերջինս չխոստացավ պաշտպանել այդ գաղափարը Բեռլինի վեհաժողովում⁷: Շեշտելով այս տեղեկության հավաստիությունը՝ Գ. Գալոյանն իրավացիորեն նկատում է, որ դրա պատճառն անգլիական դիվանագիտության թուրքանպաստ միջամտությունն էր⁸: Այնուհետև, անդրադառնալով սուլթանի կողմից Ն. Վարժապետյանի և Մ. Խրիմյանի մեկնումը Սան Ստեֆանո թույլատրելու նպատակներին՝ պատմաբանը նշում է, որ նա «այդ քայլով նպատակ է ունեցել իր համար պարզելու, թե հայերը վերջնականապես ինչի են ձգտում»⁹: Հարցն այն է, որ պատրիարքը մշտապես հավաստիացնում էր սուլթանին, որ հայերն անջատողական ձգտումներ չունեն: Դրանով Ն. Վարժապետյանն արտահայտում էր իր անձնական տեսակետը, որն աղերս չուներ արևմտահայության ազատագրական ձգտումների հետ:

⁷ Salahi. 1987, 47.

⁸ Գալոյան. 2004, 265:

⁹ Գալոյան. 2004, 265:

Ներսես Բ Վարժապետյանի «Օսմանյան Հայաստանի կազմակերպական կանոնագրի ծրագիրը»

Ն. Իգնատևի հետ բանակցություններից հետո Ն. Վարժապետյանի գլխավորությամբ ստեղծված հանձնախումբը պատրաստեց «Օսմանյան Հայաստանի կազմակերպական կանոնագրի ծրագիր», որն արտահայտում էր մի կողմից պատրիարքի, իսկ մյուս կողմից՝ ռուսական դիվանագիտության զուսպ ու զգուշավոր դիրքորոշումը հայկական վիլայեթների իրավական կարգավիճակի հարցում: Այդ ծրագիրը 1878 թ. մարտի 15-ին արքեպիսկոպոս Խ. Նարբեյը Պետերբուրգում ներկայացրեց ցար Ալեքսանդր II-ին¹⁰:

Ըստ Ն. Վարժապետյանի ծրագրի, Հայաստանն ունենալու էր ցարի համաձայնությամբ սուլթանի կողմից ընտրված հայ-լուսավորչական ընդհանուր կառավարիչ: Հայաստանի նահանգապետերը և գավառապետերը ևս լուսավորչական էին լինելու: Նրանց ընտրելու էր Հայոց ազգային ժողովը, իսկ պաշտոններում հաստատելու էր սուլթանը: Հայաստանի ոստիկանությունը կազմվելու էր հայերից: Արդարադատությունը ևս իրականացնելու էին հայերը՝ շարիաթի սկզբունքներից ազատ: Վերացվում էին քրդերի բոլոր արտոնությունները: Հարկերի բաշխման հիմքում դրվելու էր արդարության սկզբունքը: Հայերի խախտված հողային իրավունքները վերականգնվելու էին: Հայաստանում թուրքերը զինաթափվելու էին: Հայաստանն ունենալու էր Ռուսաստանի հավանությամբ սուլթանի կող-

¹⁰ **Լէօ**. 1915, 60-63:

մից վավերացված վարչական նոր կանոնադրություն: Երաշխավորվելու էր Զեյթունի ինքնավարությունը¹¹:

Փաստորեն, ըստ ներկայացված ծրագրի, ինքնավարություն ստանալու դեպքում Արևմտյան Հայաստանը դրվելու էր Թուրքիայի և Ռուսաստանի համատեղ կառավարման ներքո՝ մնալով Օսմանյան կայսրության կազմում, այսինքն՝ Հայկական հարցն արմատապես չէր լուծվելու: Այսպիսով, «սուլթանը համոզվեց, որ պատրիարքը կամ դիվանագիտություն էր խաղում, կամ, իրոք, չգիտեր, թե ինչի են ձգտում արևմտահայերը»¹², - եզրակացնում է Գ. Գալոյանը: Պատմաբանի գնահատմամբ, Պատրիարքարանի ծրագրի «խեղճությունը բացատրվում էր արևմտահայերի հոգեբանական գործոնով»¹³: Դարեր շարունակ ապրելով Օսմանյան կայսրությունում, նրանց համար դեռևս դժվարամարս էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը: XIX դ. երկրորդ կեսին, երբ առաջին անգամ էր բարձրացվում այդ հարցը, ընդգծվում էր Թուրքիայի գերիշխանության տակ ինքնավարություն ստանալու պահանջը: Արևմտահայ մտավորականության մի ստվար մասը կարծում էր, թե առանց ապստամբության, սուլթանի ողորմածությամբ հայերը կարող են ձեռք բերել քաղաքական և քաղաքացիական ազատություններ¹⁴: Գ. Գալոյանի բնութագրմամբ, «չգիտես ում կողմից

¹¹ **Լէօ**. 1915, 61-62:

¹² **Գալոյան**. 2004, 265, 272:

¹³ **Գալոյան**. 2004, 270:

¹⁴ **Գալոյան**. 2004, 270:

լիազորված», «պետություն չներկայացնող» Պողոս Նուբար փաշայի ծրագիրն էլ չէր համաձայնեցվել պատրիարքի հետ: Դրանում անգամ ակնարկ չկար Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության մասին, գլխավոր պահանջը հանգում էր երկրամասում եվրոպական տերությունների հովանավորությամբ հայ նահանգապետի նշանակմանը¹⁵: Այդ ծրագիրը մեծ տերություններին ներկայացնելու և նրանց աջակցությունը ստանալու առաքելությամբ Պողոս Նուբարը մեկնել էր Եվրոպա: Նշված երկու ծրագրերը փոխհամաձայնեցված չէին, դրանցում առկա էր ձևակերպումների անհետևողականություն, անտեսված էր ազատատենչ ժողովրդին վճռական պայքարի մղելու գործոնը: Դրանք լուրջ տարաձայնություններ առաջացրին հայ հասարակության մեջ՝ պառակտելով ու ջլատելով նրա ուժերը: Պատահական չէ, որ այդ ծրագրերը լրջությամբ չընդունեց հասցեատերերից և ոչ մեկը, թեև նրանք արտաքուստ «բարյացակամությամբ» ծանոթացան դրանց¹⁶: Միևնույն ժամանակ, Ն. Վարժապետյանի ծրագրի նկատմամբ բացասական վերաբերմունք ուներ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին (1866–1882), քանի որ մի կողմից՝ քաջատեղյակ էր ռուսական արքունիքի տրամադրվածությանը Հայկական հարցում և Մ. Խրիմյանի առաքելության

¹⁵1877 թ. Բուլղարական հարցի քննարկման ժամանակ Գերմանիայի կանցլեր Օտտո ֆոն Բիսմարկը տերություններին առաջարկել էր Բուլղարիայի կառավարիչ նշանակել Նուբար փաշային, ինչը դրական արձագանք էր ունեցել, սակայն չիրականացավ ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով (Պողոսյան. 2018, 77):

¹⁶ Գալոյան. 2004, 271:

նկատմամբ, մյուս կողմից էլ վիրավորված էր, որ Ն. Վարժապետյանն իրեն չէր ներգրավել ծրագրի կազմմանն ու չէր տեղեկացրել Խ. Նարբեյի առաքելության մասին: Ի դեպ, այս փաստի աղիթով Գ. Գալոյանն իրավացիորեն նկատում է, որ «հայ գործիչներից շատերի մեջ միշտ էլ սեփական պատվախնդրությունը բարձր է դասվել ազգի շահերից»¹⁷: Իսկ Ս. Պողոսյանը հավելում է, որ հայ ազդեցիկ գործիչներից շատերի սնափառությունն ու անզիջում կեցվածքը թույլ չտվեցին ընդունել և օգտագործել Պողոս Նուբարի դիվանագիտական ընդունակությունները¹⁸: Պատմաբանների անկեղծ ընդհանրացումը, ցավոք, բնութագրական է նաև մեր օրերում:

Արևմտյան Հայաստանի ապագա կարգավիճակի հարցում հայ գործիչների անմիաբանության հետևանքները

Գ. Գալոյանի համոզմամբ, Աբդուլ Համիդը քաջատեղյակ էր Խ. Նարբեյի ու Մ. Խրիմյանի առաքելություններին և հեռատեսորեն չէր խոչընդոտել դրանց ընթացքը՝ հասկանալով, որ «երկու լարերի վրա հայ գործիչների խաղը ոչ միայն գրգռելու էր եվրոպական տերություններին և Ռուսաստանին միմյանց դեմ, այլև բոլորի անվստահությունն էր առաջացնելու հայերի անկեղծության նկատմամբ: Բացի այդ ... Աբդուլ Համիդը ձգտում էր ստեղծել տպավորություն, որ հայերը, դիմելով եվրոպական տերություններ

¹⁷ Գալոյան. 2004, 272:

¹⁸ Պողոսյան. 2018, 93:

րին, ... ձգտում էին հասնել Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի փոփոխմանը, որպեսզի իրենց բախտի տնօրինությունը չտրվեր միայն Ռուսաստանին»¹⁹:

Աբդուլ Համիդի հաշվարկները սխալ դուրս չեկան. ո՛չ Ռուսաստանը և ո՛չ էլ արևմտաեվրոպական որևէ տերություն չխոստացան պաշտպանել Հայ դատը Բեռլինի վեհաժողովում: Տեղյակ չլինելով մեծ տերությունների դիվանագիտական «խաղերին»՝ Ն. Վարժապետյանը, Խ. Նարբեյը և Մ. Խրիմյանն այդպես էլ չկարողացան ընկալել, որ Հայկական հարցում անգլիական կառավարության դիրքորոշումը հակահայկական էր²⁰: Այս առիթով Գ. Գալոյանը նկատում է, որ անգլիական կառավարությունը, չխոչընդոտելով հայ պատվիրակների գործունեությանը, հետապնդում էր «մշուշապատ խոստումներով մոլորության մեջ գցելու միջոցով» արևմտահայերին «Ռուսաստանից կտրելու» նպատակ²¹: Եվ սա այն դեպքում, երբ Մ. Խրիմյանի և Խ. Նարբեյի գործունեությունը «երկակի խաղի» տպավորություն էր թողնում եվրոպական դիվանագիտական շրջանակներում: Հարցն այն է, որ Խ. Նարբեյը պատրիարքից հանձնարարություն ուներ համոզել ռուսական կայսրին, որ հայերի միակ հույսը Ռուսաստանն է, մինչդեռ թուրքական և անգլիական իշխանությունները կասկածում էին, թե Ն. Վարժապետյանը գաղտնի կապերի մեջ էր

¹⁹ Գալոյան. 2004, 273; Գալոյան. 1996, 3-18; Գալոյան. 1997, 7-21; Պողոսյան. 2007, 36-48:

²⁰ Գալոյան. 2004, 280-281, 285-286, 287, 289-290; Կոստանդյան, Հովհաննիսյան. 2010, 442:

²¹ Գալոյան. 2004, 287:

ռուսների հետ, իսկ ռուս գործիչները պատրիարքին համարում էին Անգլիայի և սուլթանի դրածո²²:

Միայն Բեռլինի վեհաժողովից հետո հայերը համոզվեցին, որ Անգլիան անկեղծ չէր իրենց նկատմամբ, իսկ Ռուսաստանը շահագրգռված չէր, որպեսզի Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տրվեր, քանի որ դրա բնականոն հետևանքը կարող էր լինել Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ստեղծումը, և Ռուսաստանը կգրկվեր Արևելյան Հայաստանից²³: Բեռլինի վեհաժողովում Անգլիան Կիպրոսի անեքսիայի դիմաց իր պարտքը վճարեց Թուրքիային՝ առանց մտահոգվելու, թե ինչ կլիներ այդ դեպքում հայերի հետ²⁴: Ըստ էության, բարենորոգումներ անցկացնելը թողնվեց Աբդուլ Համիդի հայեցողությանը: Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու հարցը նույնիսկ քննարկման չդրվեց²⁵: Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածին լրացնելու էր գալիս 62-րդ հոդվածը, ըստ որի, Օսմանյան կայսրության տարածքում դավանության տարբերությունը չէր կարող առիթ տալ որևէ հպատակի իրավունքները զանց առնելու բոլոր այն հարցերում, որոնք վերաբերում էին քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներից օգտվելու, հանրային պաշտոններ վարելու, պաշտոնական գործեր կատարելու կամ տարբեր ազատ մասնա-

²² Գալոյան. 2004, 289-290:

²³ Գալոյան. 2004, 290:

²⁴ Գալոյան. 2004, 294:

²⁵ Գալոյան. 2004, 296:

գիտություններով և արհեստներով զբաղվելու հնարավորությանը:

Բացի այդ, բոլոր հպատակներին, առանց կրոնական խտրության, թույլատրվում էր ազատ վկայություն տալ դատարանում²⁶: Եվրոպական տերությունները՝ առաջին հերթին Անգլիան, Ռուսաստանին զրկելով Հայկական հարցում ունեցած մենաշնորհից և վերացնելով Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով նախատեսված բարենորոգումների իրականացման հստակ երաշխիք հանդիսացող 25-րդ և 27-րդ հոդվածները, Բեռլինի պայմանագրում չառաջարկեցին նման երաշխիքային հոդվածներ, ինչը թուրքական իշխանություններին հնարավորություն տվեց ոչինչ չձեռնարկել 61-րդ և 62-րդ հոդվածների կատարման ուղղությամբ²⁷: 1879 թ. հունվարի 27-ին Կոստանդնուպոլսի ռուս-թուրքական «Խաղաղության մասին» վերջնական պայմանագրով վերահաստատվեցին Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 17-րդ և 27-րդ հոդվածները, որոնք Բեռլինի պայմանագրով չէին վերացվել ու փոփոխության չէին ենթարկվել²⁸:

Հայ պատվիրակների գործունեության անմիաբանությունը վկայում էր հայկական գործոնի թուլության և անկազմակերպվածության մասին: Բեռլինի վեհաժողովին ներկայացվեց երկու հայկական ծրագիր՝ Մ. Խրիմյանինը և Խ. Նարբեյինը, ինչպես նաև Պողոս Նուբար փաշայի ծրա-

²⁶ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, 128-129:

²⁷ Մարության. 2014, 61:

²⁸ Մարության. 2014, 62:

գիրը: Դրանցից առաջինը հանգում էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում ինքնավար Հայաստանի և Կիլիկիայի ստեղծմանը եվրոպական հովանավորության ներքո՝ դրանում ներառելով բարենորոգվելիք հայկական նահանգները, Էրզրումի ու Վանի վիլայեթները, Դիարբեքիրի վիլայեթի հյուսիսային մասը, Արդնի սանջակը, Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը և Տրապիզոնի ու Բաթումի միջև գտնվող Ռիզե նավահանգիստը, որտեղ հայ բնակչությունը բացարձակ մեծամասնություն էր կազմում: Ըստ երկրորդի, նախատեսվում էր Արևմտյան Հայաստանում կատարել բարենորոգումներ՝ ուղղված արևմտահայերի անձնական և գույքային իրավունքների պաշտպանությանը: Առաջարկվող բարենորոգումներն էլ խիստ չափավոր էին և իրականանալի:

Եզրակացություններ

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ հայ գործիչների մոտեցումների ու կազմած ծրագրերի տարբերությունները պայմանավորված էին օսմանյան «Ժառանգության» բաժանման հարցում մեծ տերությունների դիրքորոշմամբ ու հակասություններով²⁹: Հայկական գործոնը զրոյական դերակատարում ուներ Սան Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագրերում Արևմտյան Հայաստանին և արևմտահայությանը վերաբերող հոդվածների ձևակերպման գործում: Միևնույն ժամանակ հայ գործիչները հույս ունեին եվրոպական մեծ պետությունների օգնությամբ:

²⁹ Тунян. 1998, 76, 102-108.

յամբ ազատվել թուրքական դժնդակ լծից, ստանալ ինքնավարություն, իսկ հետագայում, ինչու չէ, հասնել անկախության: Սակայն ժամանակը ցույց տվեց, որ հայ ժողովուրդը ճիշտ չէր կողմնորոշվում միջազգային բարդ ու խճճված հարաբերություններում, քանի որ պետականության երկարատև բացակայության պայմաններում չունեի պատրաստված դիվանագետներ:

Արևմտահայության հոգևոր և քաղաքական ղեկավարությունը ստանձնած Կ. Պոլսի Պատրիարքարանը դեմ էր հայերի զինված ելույթներին՝ հուսալով, որ «Օսմանյան հայրենիքին» ցուցաբերած հավատարմության և մեծ պետությունների աջակցության շնորհիվ հայ ժողովրդին կտրվի սպասված ինքնավարությունը, բայց չարաչար սխալվեցին³⁰: Մեծ տերությունների քաղաքականության թալանչիական էության և սուլթանական կառավարության հակահայկական քաղաքականության հետ մեկտեղ միջազգային ատյաններում Հայկական հարցը բարձրացնող հայ գործիչների դիվանագիտական ունակությունների և հմտությունների բացակայությունն Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծումը ձախողող հիմնական պատճառներից էր:

Գրականություն/References/Литература

1. **Գալոյան Գ.** 1996, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը Բեռլինի 1878 թվականի վեհաժողովում:

³⁰Պողոսյան. 2007, 48:

ղովին նախորդող շրջանում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 3, էջ 3-18:

Galoyan G. 1996, Self-government problem in the Western Armenia on the eve of the Berlin congress in 1878, "Herald of the Social Sciences", Yerevan, № 3, pp. 3-18.

2. **Գալոյան Գ.** 1997, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 1, էջ 7-21:

Galoyan G. 1997, Question of the West Armenian self-government at 1878 Berlin congress, "Herald of the Social Sciences", Yerevan, № 1, pp. 7-21.

3. **Գալոյան Գ.** 2004, Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, «Գիտություն», 822 էջ:

Galoyan G. 2004, Armenia in the global confrontations of the Great Powers (from the XVI century to 1917), Yerevan: Gitutyun, 822 p.

4. **Դանիելյան Է.** 2007, Թուրքիայի դերակատարությունը Հայկական հարցի միջազգայնացման գործընթացում (1876–1878 թթ.), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, № 2, էջ 77–84:

Danielyan E. 2007, The role of Turkey in the process of internationalization of the Armenian question (1876-1878), "Bulletin of Yerevan university", Yerevan, № 2, pp. 77-84.

5. **Լէօ.** 1915, Հայոց հարցի վաւերագրերը, Թիֆլիս, «Տպարան Ն. Աղանեանցի», 404 էջ:

Leo. 1915, Documents of the Armenian Question, Tiflis: Printing house of N. Aganyants, 404 p.

6. **Կոստանդյան Է., Հովհաննիսյան Ռ.** 2010, Հայկա-

- կան հարցի միջազգայնացումը, «Հայոց պատմություն», հ. III, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Երևան, «Զանգակ-97», էջ 429–447: **Kostandyan E., Hovhannisyan R.** 2010, Internationalization of the Armenian Question, "History of Armenia", vol. III, first book (the second half of the XVII – the end of the XIX century), Yerevan: Zangak-97, pp. 429-447.
7. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923) 1972, խմբ.՝ պրոֆ. Զ. Կիրակոսյան, Երևան, «Հայաստան», 809 էջ:
Armenia in documents of international diplomacy and Soviet foreign policy (1828-1923) 1972, ed. by prof. J. Kirakosyan. Yerevan: Hayastan, 809 p.
8. **Մարուքյան Ա.** 2014, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, Պատմության ինստիտուտ, 332 էջ:
Marukyan A. 2014, Problems of overcoming the consequences of the Armenian Genocide: historical and legal grounds, Yerevan: Institute of History, 332 pp.
9. **Պողոսյան Ս.** 2007, Հայաստանի ինքնավարության ծրագրերը Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի կոնֆերանսների նախօրեին, «Էջմիածին» կրօնագիտական եւ հայագիտական ամսագիր, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին, Ապրիլ, էջ 36–48:
Poghosyan S. 2007, Plans of Armenian sovereignty on the eve of the conferences of San Stefano and Berlin, "Etchmiadzin" Journal of religious and armenological studies, The Mother See of Holy Etchmiadzin, April, pp. 36-48.

10. **Պողոսյան Ս.** 2018, Հայաստանի ինքնավարության ծրագրերը 1878 թ., Երևան, «Տիր», 144 էջ:
Poghosyan S. 2018, Plans for the autonomy of Armenia in 1878, Yerevan: Tir, 144 pp.
11. Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917) 1952. Сост. И. В. Козьменко. Под ред. Е. А. Адамова. Москва, "Госполитиздат", 463 с.
Collection of treaties of Russia with other states (1856-1917) 1952, Comp. by I.V. Kozmenko, edited by E.A. Adamov, Moscow: Gospolitizdat, 463 p.
12. **Тунян В.** 1997, Россия и Армения 1878-1897, Ереван, "Амарас", 119 с.
Tunyan V. 1997, Russia and Armenia 1878-1897, Yerevan: Amaras, 119 p.
13. **Тунян В.** 1998, Россия и Армянский вопрос, Ереван, "Амарас", 241 с.
Tunyan V. 1998, Russia and the Armenian Question, Yerevan: Amaras, 241 p.
14. **Salahi S.** 1987, The Ottoman Armenians. Victims of Great Power Diplomacy, London, K. Rustem and Brother, 426 p.

Лилит Гр. Оганисян, Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент, Планы автономии Западной Армении 1878 года в оценках армянской историографии (1996-2018)

Резюме

Победа русской армии в русско-турецкой войне 1877-1878 годов значительно укрепила позиции России на международной арене. Одним из итогов войны стал вопрос о статусе Западной

Армении, часть которой временно оказалась под контролем России.

В 1878 году, во время мирных переговоров в Сан-Стефано, а затем накануне Берлинского конгресса, Армянский патриарх Константинополя Нерсес II Варжапетян, духовный лидер Вана Мкртич (Айрик) Хримян, высокопоставленный священник Хорен Нарбей (Хорен Галфаян), а также молодой предприниматель Погос Нубар - с разрешения султанского правительства – подняли вопрос об автономии Западной Армении в границах Османской империи. По мнению историков (Г. Галоян, Э. Костандян, Р. Оганисян, С. Погосян), их инициативы отличались ограниченными ресурсами, скромными масштабами и неопределенностью действий. Кроме того, выдвинутые требования армянских деятелей не были согласованы между собой; их действия отличались непоследовательностью и нерешительностью. Это привело к тому, что великие державы не воспринимали инициативу всерьез, а османское правительство использовало эти попытки как средство дипломатического зондажа.

Наряду с экспансионистской политикой великих держав и антиармянским курсом султанского правительства, отсутствие дипломатического опыта у армянских деятелей, поднимавших армянский вопрос на международной арене, стало одной из главных причин провала в решении вопроса Западной Армении.

Ключевые слова: Западная Армения, Османская империя, автономия, переговоры, Мкртич Хримян, Нерсес II Варжапетян, Хорен Нарбей, Погос Нубар.

Lilit Hr. Hovhannisyan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Associate Professor, Plans for the Autonomy of Western Armenia in 1878: Assessments in Armenian Historiography (1996-2018)*

Summary

The victory of the Russian army in the Russo-Turkish war of 1877-1878 significantly strengthened the position of Russia on the international stage. One of the outcomes of the war was the issue of the status of Western Armenia, part of which had come temporarily under Russian control.

In 1878, during the peace negotiations in San Stefano and later on the eve of the Berlin Congress, several Armenian leaders - including the Armenian Patriarch of Constantinople Nerses II Varzhapetyan, the spiritual leader of Van Mkrtich (Hayrik) Khrimyan, high-ranking priest Khoren Narbey (Khoren Galfayan), and the young entrepreneur Boghos Nubar - raised the issue of autonomy for Western Armenia within the borders of the Ottoman Empire, with the permission of the Ottoman government.

According to historians (G. Galoyan, E. Kostandyan, R. Hovhannisyan, S. Poghosyan), their plans were characterized by a lack of resources, limited scale, and an unclear strategy for implementation. Moreover their proposals were uncoordinated, and their actions were marked by inconsistency and indecisiveness. As a result, the great powers did not take the initiative seriously, while the Ottoman authorities exploited it as a tool for diplomatic probing.

In addition to the exploitative policies of the great powers and the anti-Armenian stance of the Sultan's government, the lack of diplomatic experience among the Armenian representatives advocating the Armenian cause on the international stage was one of

the main reasons for the failure to resolve the issue of Western Armenia.

Key words: Western Armenia, Ottoman Empire, autonomy, Mkrtych Khrimyan, Nerses II Varzhapetyan, Khoren Narbey, Boghos Nubar.

ՄԱՐԻԱՄ Վ. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, ք. գ. թ.

mariamhovsepian@mail.ru

ID 0009-0005-9696-4246

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-110

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ
ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹՈՒՄ
(1918-1920)***

Ամփոփում

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության առջև ծառացած էին բազմաթիվ խնդիրներ: Սովը, համաճարակը, հիվանդությունները, աղքատությունը և գաղթականների առկայությունը գումարվում էին նորաստեղծ երկրի գոյատևմանը սպառնացող աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակին: Տնտեսական հիմնահարցերի լուծման համար անհրաժեշտ էր դիվանագիտական և գործնական կապեր հաստատել Հայաստանի հանդեպ ոչ այնքան բարյացակամ, ավելի շուտ՝ թշնամաբար տրամադրված հարևան պետությունների հետ: Պետականաշինությունը զրոյից էր սկսվում, և սխալներն ու թերություններն անխուսափելի էին: 1918-1920 թթ. հաղթահարելով հաճախ անլուծելի համարվող դժվարությունները՝ Հայաստանի Առաջին Հանրա-

** Ներկայացվել է 20.II.2025 թ., գրախոսվել է 25.II.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20.VI.2025 թ.:*

պետության իշխանությունները կարողացան հաջողություններ գրանցել գրեթե բոլոր բնագավառներում և, մասնավորապես, սոցիալ-տնտեսական ոլորտում: Այս դժվարին ուղին արտացոլվել է ոչ միայն հանրապետական մամուլի էջերում, այլև Կ.Պոլսում հրատարակված հայկական պարբերականների, այդ թվում՝ «Ճակատամարտ» օրաթերթի հրապարակումներում: Այս թերթն աչքի էր ընկնում իր օբյեկտիվ ու անաչառ վերաբերմունքով հանրապետության ղեկավարների աշխատանքը ներկայացնելիս և վերլուծելիս: Աշխատակիցների առավելապես ներողամիտ վերաբերմունքը նկատվող թերացումների ու սխալների նկատմամբ պայմանավորված էր հայոց պետականությունը պահպանելու ցանկությամբ: Խմբագրակազմը կարծում էր, որ տարածաշրջանում բարենպաստ քաղաքական հանգամանքների դեպքում Հայաստանի ղեկավարները ժամանակի ընթացքում կկարողանային լուծումներ գտնել ներքին ու արտաքին մարտահրավերների համար:

Քանալի բռնեք՝ Մուրդոսի զինադադար, Հայկական հարց, պոլսահայ պարբերականներ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն, «Ճակատամարտ» օրաթերթ, սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներ, Անկախության փոխառություն, Անդրհայկական երկաթուղի:

Ներածություն

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուրդոսի զինադադարից՝ հետո Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում

¹Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն. 2014, 13:

հնարավորություն էր ստեղծվել հրատարակելու հայկական պարբերականներ: Դրանց մեծ մասն անդրադառնում էր հայության երկու հատվածներին մտահոգող տարաբնույթ ու կենսական հիմնահարցերին, ներկայացնում էին ցեղասպանության վերապրողների հուշերը, նրանց առօրյա խնդիրները և ազգային կառույցների կողմից իրականացվող հայապահպան ու որբախնամ աշխատանքները²: Առանձնահատուկ ուշադրության էին արժանանում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կյանքին նվիրված թղթակցությունները: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական անցուդարձի մասին իր ամենօրյա հրապարակումներով առավել ամբողջական պատկերացում էր տալիս այն օրերին հայության շրջանում բարձր վարկանիշ ունեցող «Ճակատամարտ» օրաթերթը³: Դրանց միջոցով այսօր հնարավորություն ունենք օբյեկտիվ պատկերացում կազմելու, թե ցեղասպանությունից փրկված արևմտահայության մտավոր սերունդի ներկայա-

²Խառատյան. 2015, 488:

³«Ճակատամարտ» օրաթերթը լույս է տեսել Կ. Պոլսում 1918-1924 թթ.: Այն կուսակցական հրատարակություն չի եղել, թեև հրատարակվել է ՀՅԴ աջակցությամբ: Այս օրաթերթի հիմնադիրները ՀՅԴ անդամներ էին, որոնք ցանկանում էին այդ պարբերականը դարձնել 1909-1915 թթ. Կ. Պոլսում տպագրված ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի «Ազատամարտ» պաշտոնաթերթի իրավահաջորդը: Պարբերականի խմբագիրը Հակոբ Սիրունին էր (Ճուլյան), պատասխանատու տնօրենները Շավարշ Միսաքյանն ու Մանուկ Ասլանյանն էին, իսկ արտոնատերը Վրթանես Մարտիրոսյանն էր: Ունեցել է երեք անվանում՝ «Արիամարտ», «Արդարամարտ» և «Ճակատամարտ» (Հովսեփյան. 2009):

ցուցիչներն ի՞նչ դիրքորոշում էին որդեգրել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության և հայոց պետական կառույցների իրականացրած ներքին ու արտաքին քաղաքականության նկատմամբ: Այս տեսանկյունից կարող ենք փաստել, որ վերլուծական հոդվածների և առաջնորդող խմբագրականների մեջ կան սկզբնաղբյուրային կարևորություն ունեցող հրապարակումներ, որոնք հայ հասարակության երկփեղկվածության, հաճախ՝ պառակտվածության ու անմիասնականության ապացույց են:

Մեզանում այս թեմայի վերաբերյալ առկա է բավականաչափ հետաքրքիր հարցադրումներ պարունակող գրականություն: Հատկապես վերջին տասնամյակներին հրատարակվածների մեջ նորովի են վերլուծված 1918-1920 թթ. տարածաշրջանային իրադարձությունները, պետականության վերստեղծման հանգամանքները, պետականաշինության դժվարությունները, անկախության կորստին նպաստող աշխարհաքաղաքական անբարենպաստ հանգամանքներն ու իրադարձությունները, ինչպես նաև՝ այդ ամենի խորքային պատճառները⁴: Մեր ուսումնասիրության շրջանակում դրանց կանդրադառնանք՝ հիմնվելով առավելապես «Ճակատամարտի» վերլուծական հոդվածների վրա:

«Ճակատամարտի» մոտեցումները Հայաստանի Առաջին Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցերին

⁴Գալստյան Ս. 2023; Հակոբյան Ա. 2005, Պետրոսյան Գ. 2003:

«Ճակատամարտի» էջերից վեր է հառնում հայաստանյան օրերի քրոնիկոնը: Բերենք օրինակներ: «Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը զոհ կ'երթայ քաղցին ու բժաւոր ժանտատենդի համաճարակին: Օրական մօտ 2000 մարդ կը մեռնի»⁵, - կարդում ենք Հայաստանի խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակյանի՝ թերթում տպագրված դիմումի մեջ, որը նա ուղարկել էր դաշնակից երկրների խորհրդարանների նախագահներին: Թերթը Թիֆլիսի «Հառաջ» թերթից արտատպել էր Հայաստանի ներքին գործերի նախարար Ա. Խատիսյանի հայտարարությունը երկրի իրավիճակի վերաբերյալ⁶: Հ. Մանուկյանը «Ճակատամարտին» ուղարկած թղթակցության մեջ ներկայացնելով Հայաստանի սոսկալի կենսապայմանները՝ փաստում էր, որ հարևան Վրաստանն ու Ադրբեջանը որդեգրել էին հակահայ քաղաքականություն: «Վրաստանի «դէմոկրադիկ» կառավարութիւնը, օգտուելով իր աշխարհագրական դիրքէն, փակեր է բոլոր ճամբաները Հայաստանի համար և թոյլ չի տար, որ մէկ ֆունտ ալիւր և երկու ֆունտ կենսամթերք իր սահմաններէն ներս մտնէ ու Հայաստան երթայ»⁷, - գրում էր թերթի թղթակիցը:

1919 թ. ապրիլին թերթը տեղեկացնում էր, որ «մթերքներ շատ-քիչ կը ստացուին»⁸: Մեծ էր գործազուրկ նպաս-

⁵«Ճակատամարտ». 1919, № 110:

⁶«Ճակատամարտ». 1919, № 110:

⁷«Ճակատամարտ». 1919, № 84:

⁸«Ճակատամարտ». 1919, № 120:

տառուների թիվը⁹: Սոցիալական անտանելի պայմանները հատկապես սուր էին զգում Հայաստանում ապաստան գտած արևմտահայ գաղթականները, որոնք զրկվել էին տունուտեղից, ապրուստի միջոցներից¹⁰:

Թերթի 1919 թ. մարտի 20-ի համարում տպագրված էր Հայաստանի ներքին գործերի նախարար Ա. Խատիսյանի հայտնած լուրը երկրում տիրող կացության մասին: Դրա համաձայն՝ մեկ օրում Երևանում հավաքել էին 41 սովամահ եղածների դիակներ¹¹: Ապրիլի 3-ին Երևանից կառավարական աղբյուրից ստացված հավաստի լուրով հայտնում էին համաճարակը կիսով չափ նվազելու մասին¹²: Բացի այդ՝ նշվում էր, որ Անգլիան և Միացյալ Նահանգներն սկսել էին կանոնավոր կերպով պարեն ներմուծել Հայաստան¹³: Մեկ ամիս անց «Ճակատամարտ» «Աշխատավոր» թերթից արտատպել էր Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պարենավորման նախարար Բ. Վերմիշյանի պարզաբանումը, որտեղ նա հանգամանորեն ներկայացրել էր երկրի կարգավորվող պարենավորման վիճակը¹⁴:

Պետական կառույցների ձևավորումը, ծրագրերն ու աշխատանքները, խնդիրներն ու դրանց վերացման ուղղությամբ գործադրվող ջանքերը գտնվել են «Ճակատա-

⁹Գալստյան. 2023, 44:

¹⁰Հովսեփյան. 2020, 84-86:

¹¹«Ճակատամարտ». 1919, № 110:

¹²«Ճակատամարտ». 1919, № 120:

¹³«Ճակատամարտ». 1919, № 120:

¹⁴«Ճակատամարտ». 1919, № 193:

մարտի» ուշադրության կենտրոնում: Թղթակցության, վերլուծական հոդվածի, հարցազրույցի, հեռագրի ու նամակի, հաճախ նաև հայաստանյան ու Թիֆլիսում տպագրվող հայ մամուլից արված արտատպումների միջոցով թերթը փորձել է իր ընթերցողներին օբյեկտիվ պատկերացում տալ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կյանքի, հոգսերի ու դժվարությունների մասին: Եթե 1918-1919 թթ. թերթում հիմնականում սովին, համաճարակներին, ապրուստին, նիստուկացին առնչվող նյութերն էին գերակշռում, որոնք զուգորդվում էին արտաքին աշխարհի հետ նորանկախ երկրի անփորձ քայլերը, հարևան երկրների ռազմական հարձակումների դիմագրավումը ներկայացնող հրապարակումներով, ապա 1920 թ. «Ճակատամարտը» նաև արձանագրում էր որոշակի հաջողություններ տարբեր ոլորտներում: Այդ բովանդակությամբ նյութերն ամփոփվում էին «Կյանքը Հայաստանի մեջ», «Լուրեր Հայաստանեն», «Կացությունը Հայաստանի մեջ», «Վերջին ժամ», «Արձագանք Հայաստանեն», «Արարատյան սուրհանդակ» խորագրերի ներքո:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հաջողությունների արձանագրումը «Ճակատամարտի» հրապարակումներում

1920 թ. «Ճակատամարտը» ներկայացնում էր Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր ոլորտներում կատարված դրական տեղաշարժերը և դրանց հետևանքով մարդկանց կենցաղում գրանցված աստիճանական փոփո-

խությունները: Մարտի 9-ին թերթում «Արձագանք Հայաստանեն» խորագրի ներքո զետեղված լուրերը վկայում էին երկրի տնտեսական ակտիվացող կյանքի մասին: Այդ տեղեկատվության համաձայն՝ ելմտական նախարարությունը տրանզիտային պայմանագրերի հիման վրա սկսել էր մեծ քանակով տարբեր ապրանքներ ստանալ Բաթումից¹⁵: Առաքված կաշվե կոշկեղենը, էլեկտրական լամպերը, լուցկին, թուղթը և այլ ապրանքները ժողովրդին էին վաճառվում հիմնականում կոոպերատիվների միջոցով¹⁶: Կառավարությունը սերմացու էր ձեռք բերում «փոխանակութեան միջոցով Պարսկաստանից և կովկասեան երկրներից»¹⁷: Սերմանման կոմիտեները սերմացուի դիմաց տալիս էին դրամ, ալյուր, շաքար և օճառ¹⁸:

1920 թ. մայիսին թերթը տպագրել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության արդեն նախկին վարչապետ Ա. Խատիսյանի վերջին զեկույցը խորհրդարանում, որում ներկայացվել էր երկրի նաև պարենային վիճակը¹⁹: Նա նշել էր, որ պարենի պաշարները չէին բավարարում պահանջարկը, քանի որ Ռուսաստանից տևական ժամանակ ալյուր չէին կարողանում ստանալ, իսկ Միացյալ Նահանգների ուղարկած ալյուրով բարձված նավերն ուշանում էին: Հացի չափաբաժինն իջեցվել էր քառորդ ֆունտի²⁰: Ա.

¹⁵«Ճակատամարտ». 1920, № 398:

¹⁶«Ճակատամարտ». 1920, № 398:

¹⁷«Ճակատամարտ». 1920, № 398:

¹⁸«Ճակատամարտ». 1920, № 398:

¹⁹«Ճակատամարտ». 1920, № 460:

²⁰«Ճակատամարտ». 1920, № 460:

Խատիսյանը միևնույն ժամանակ վստահեցրել էր, որ կառավարությունն անում էր հնարավորը՝ պարենավորման ճգնաժամը հաղթահարելու համար²¹։ Թերթը նաև տեղեկացնում էր, որ հանքարդյունաբերությունը զարգացնելու համար կառավարությունը դրամական մրցանակներ էր սահմանել տարբեր հանքերի տեղերն առաջինը պետությանը հայտնողների համար²², քանզի պետականացվել էին հողի մեջ գտնվող բոլոր հարստությունները²³։ «Ճակատամարտը» 1920 թ. գարնանը լուրեր էր տպագրում Հայաստանում բացվող գործարանների և ձեռնարկությունների մասին²⁴։

1920 թ. հունիսի 13-ին թերթը հայտնում էր Հայաստանի տնտեսական կյանքի բարվոքմանն առնչվող 3 կարևոր լուր. ամերիկյան ալյուրի առաջին մասը հասել էր Երևան, կառավարությունն «Անկախության փոխառությունը» կնքելու համար հաստատել էր ելմտական նախարարության առաջարկած օրինագիծը, հայկական փոքր վարկային հիմնարկների միությունը կառավարությունից որպես նպաստ ստացել էր 40 միլիոն ռուբլի և գործում էր «Հայ վարկ» անունով²⁵։

1920 թ. օգոստոսի մեկին Երևանում և Թիֆլիսում տեղի է ունենում «Անկախության փոխառության» ծրագրի բա-

²¹«Ճակատամարտ». 1920, № 460:

²²«Ճակատամարտ». 1920, № 426:

²³«Ճակատամարտ». 1920, № 426:

²³ «Ճակատամարտ». 1920, № 426:

²⁴«Ճակատամարտ». 1920, № 426:

²⁵«Ճակատամարտ». 1920, № 477:

ցումը: Այդ առիթով Թիֆլիսում եղած հայկական բոլոր միություններն ու կազմակերպությունները հանդես են գալիս կոչով, որը տպագրել էր «Ճակատամարտը»²⁶: «Վերջին ժամ» բաժնի լուրը ներկայացնում էր, թե որքան ջերմ ու ոգևորիչ մթնոլորտում էր անցել Հայաստանի անդրանիկ փոխառության հանդիսավոր բացումը²⁷: Առաջին անձը մուտք էր արել 50.000 ռուբլի²⁸: Օգոստոսի 5-ին թերթում տպագրված թղթակցությունը ներկայացնում էր «Անկախության փոխառության» ծրագրի կենսագործման մանրամասները²⁹: «Անկախության փոխառությանը» մասնակցում էին հայկական գրեթե բոլոր գաղթօջախները: Թերթն էլ 1500 ոսկի էր հատկացրել, ինչն աշխատակիցների մեկամսյա աշխատավարձի հանրագումարն էր³⁰:

«Ճակատամարտը» գրում էր, որ աշխարհաքաղաքական նպաստավոր պայմանների դեպքում Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը կարողանալու էր դուրս գալ սովի և համաճարակների, աղքատության ու անգրագիտության ճիրաններից: Թերթն այս կապակցությամբ տպագրում էր վերլուծականներ և ոլորտին քաջատեղյակ մասնագետների առաջարկները պարունակող գիտական հոդվածներ: Կատարում էր արտատպություններ հիշյալ թեմաներով: Ուշագրավ է 1920 թ. պարբերականում արտատպված երկմասանի այն հոդվածը, որի հեղինակ Գրի-

²⁶«Ճակատամարտ». 1920, № 524:

²⁷«Ճակատամարտ». 1920, № 524:

²⁸«Ճակատամարտ». 1920, № 524:

²⁹«Ճակատամարտ». 1920, № 520:

³⁰«Ճակատամարտ». 1920, № 541:

գոր Աղաբաբյանը հանգամանորեն ներկայացնում էր երկրի տնտեսական առաջընթացին անհրաժեշտ իրական ճանապարհները³¹: Նրա պնդմամբ՝ երկրի տնտեսական անկախության հիմքը կազմող արդյունաբերությունը և հանքային պաշարների հարստություններն անդամալուծվել էին թուրքերի, թաթարների և վրացիների կողմից՝ դեպի ծով ելքի վրա արգելք կամ հսկողություն դնելու հետևանքով³²: Նա առաջարկում էր այս տնտեսական շրջափակման թնջուկը լուծել՝ Հայաստանին տրամադրելով ազատ տրանզիտ Անդրկովկասյան երկաթուղով, որն իրար էր կապում Բաթումն ու Բաքուն՝ Սև և Կասպից ծովերի միջև³³: Առաջարկում էր նաև կառուցել ու միջազգայնացնել մի նոր՝ Անդրհայկական երկաթուղի³⁴: Այն «կարճ գիծով մը ծովուն պիտի կապէր երկրին ճարտարարուեստական, երկրագործական և հանքային հարստութիւնները, միեւնոյն ատեն այս գիծը թրանզիթի զօրաւոր միջոց մը պիտի ըլլայ Պարսկաստանի և Պաքուի արտադրութեանց համար, պիտի հասնի Սև և Կասպից ծովերուն»³⁵: Հողվածագրի կարծիքով՝ այս երկաթուղին կառուցվելուց հետո կարող էր դառնալ Հայաստանի Հանրապետության անկախության կենսական երաշխավորը³⁶:

³¹«Ճակատամարտ». 1920, №№ 503, 504:

³²«Ճակատամարտ». 1920, № 503:

³³«Ճակատամարտ». 1920, № 503:

³⁴«Ճակատամարտ». 1920, № 503:

³⁵«Ճակատամարտ». 1920, № 503:

³⁶«Ճակատամարտ». 1920, № 503:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով՝ կարելի է եզրակացնել հետևյալը. «Ճակատամարտը» հիմնականում անաչառ է անդրադարձել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներին, բայց կառավարության աշխատանքում նկատվող բացերին ու թերություններին ներողամտորեն է մոտեցել, ինչը պայմանավորված էր խմբագրակազմի կուսակցական դիրորոշումներով³⁷: Թերթը վստահ էր, որ աշխարհաքաղաքական բարենպաստ հանգամանքների դեպքում Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը կարողանալու էր հաղթահարել սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, ինչին թերթը փորձում էր օգտակար լինել իր վերլուծական և գիտատեղեկատվական հոդվածների միջոցով: Պարբերականը Հայաստանի կայացման գործում մեծ տեղ էր հատկացնում համահայկական աջակցության ծրագրերին և, մասնավորապես, «Անկախության փոխառություն» ծրագրին:

Գրականություն/References/Литература

1. **Գալստյան Ս.** 2023, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական դրությունը 1918–1920 թվականներին (ըստ ՀՊԹ-ի նյութերի), Երևան, Հայաստանի պատմության թանգարանի հրատ., 269 էջ:

³⁷Հակոբյան. 2005:

- Galstyan S.** 2023, The Socio-Economic Situation of the First Republic of Armenia (1918–1920) (Based on History Museum of Armenia Materials). Yerevan, History Museum of Armenia Publishing, 269 p.
2. Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2014, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 396 էջ:
History of the Republic of Turkey 2014, Yerevan, YSU Publishing, 396 p.
3. **Խառատյան Ա.** 2015, Արևմտահայ մամուլն իր պատմության ավարտին (1900-1922), Երևան, ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատ., 534 էջ:
Kharatyan A. 2015, The Western Armenian Press at the End of Its History (1900-1922). Yerevan, Publication of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 534 p.
4. Կրթամշակութային կյանքը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին (գիտաժողովի նյութեր) 2018, Երևան, Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության հրատ., 279 էջ:
Proceedings of the Conference Educational and Cultural Life During the Years of the First Republic of Armenia 2018, Yerevan, Hamazkayin Armenian Educational and Cultural Association Publishing, 279 p.
5. **Հակոբյան Ա.** 2005, Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն 1918-1920 թթ., Երևան, 64 էջ:
Hakobyan A. 2005, History of the Periodical Press of the Republic of Armenia (1918-1920), Yerevan, 64 p.
6. Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.) 1998, Երևան, Ազգային

Ժողովի հրատ., 506 էջ:

Laws of the Parliament of the Republic of Armenia (1918-1920) 1998, Yerevan, National Assembly Publishing, 506 p.

7. **Հովսեփյան Մ.** 2009, ՀՅԴ Կ.Պոլսի պարբերական մամուլը (1909-1924 թթ.), Երևան, ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատ., 194 էջ:

Hovsepyan M. 2009, The Armenian Revolutionary Federation Dashnakcutyun (ARFD) Press in Constantinople (1909-1924), Yerevan, Publication of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 194 p.

8. **Հովսեփյան Մ.** 2020, Հայ գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրները Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթում (1918-1923 թթ.), Երևան, ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատ., 192 էջ:

Hovsepyan M. 2020, The Issues of Armenian Refugees and Orphans in the "Chakatamart" Daily Newspaper (1918-1923), Yerevan, Publication of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 192 p.

9. «Ճակատամարտ» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1919, №№ 84, 110, 120, 193:

Newspaper "Chakatamart Daily", Constantinople, 1919, №№ 84, 110, 120, 193.

10. «Ճակատամարտ» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1920, №№ 398, 426, 460, 477, 503, 504, 520, 524, 541:

Newspaper "Chakatamart Daily", Constantinople, 1920, №№ 398, 426, 460, 477, 503, 504, 520, 524, 541.

11. **Պետրոսյան Գ.** 2003, Հայաստանի Հանրապետու-

թյան ներքին և արտաքին քաղաքական կացությունը հանրապետության գոյության առաջին շրջանում (1918 թ. հունիս – նոյեմբեր), «Հայոց պատմության հարցեր», № 4, Երևան, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 105-117):

Petrosyan G. 2003, The Internal and External Political Situation of the Republic of Armenia During Its Initial Period of Existence (June–November 1918), Questions of Armenian History, vol. 4. Yerevan, NAS "Gitutyun" Publishing, pp. 105-117.

Мариам В. Овсепян, *Институт истории НАН РА, к.ф.н.,*
Отражение социально-экономических проблем Первой
Республики Армении в газете "Чакатамарт" (1918–1920)

Резюме

Первая Республика Армения столкнулась с многочисленными проблемами. Голод, эпидемии, болезни, бедность и наличие беженцев усугубляли геополитические сложности, угрожавшие выживанию новообразованного государства. Решение экономических проблем требовало дипломатического и практического взаимодействия с соседними странами, которые зачастую были настроены недружелюбно или даже враждебно по отношению к Армении. Государственное строительство приходилось начинать с нуля, что делало неизбежными ошибки и недочеты. Несмотря на трудности, которые часто считались непреодолимыми, правительству Первой Республики Армения (1918–1920) удалось добиться успехов практически во всех областях, особенно в социально-экономической сфере. Этот непростой путь нашел отражение не только на страницах республиканской прессы, но и в армянских периодических изданиях, выходивших в Константинополе, в том

числе в ежедневной газете "Чакатамарт". Эта газета отличалась объективным и беспристрастным подходом к освещению и анализу деятельности руководителей республики. В целом, снисходительное отношение сотрудников к замеченным недостаткам и ошибкам объяснялось их стремлением сохранить армянскую государственность. Редакция верила, что при благоприятной политической обстановке в регионе руководители Армении в конечном итоге смогут найти решения как внутренних, так и внешних проблем.

Ключевые слова: Мудросское перемирие, Армянский вопрос, армянская периодика в Константинополе, Первая Республика Армения, ежедневная газета «Чакатамарт», социально-экономические проблемы, заем Независимости, Трансармянская железная дорога.

Mariam V. Hovsepyan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in Philology, Reflections on the Socio-Economic Issues of the First Republic of Armenia in the "Chakatamart" Newspaper (1918-1920)*

Summary

The First Republic of Armenia faced numerous challenges. Hunger, epidemics, diseases, poverty, and the presence of refugees compounded the geopolitical complexities threatening the survival of the newly established state. Addressing economic problems required diplomatic and practical engagement with neighboring countries, which were often unfriendly or even hostile toward Armenia. State-building had to start from scratch, making mistakes and shortcomings inevitable. Despite encountering difficulties that were often deemed insurmountable, the government of the First Republic of Armenia (1918–1920) managed to achieve success in nearly all fields,

particularly in the socio-economic sector. This challenging path was reflected not only in the pages of the republican press but also in Armenian periodicals published in Constantinople, including the *Chakatamart* daily newspaper. This newspaper stood out for its objective and impartial approach in presenting and analyzing the work of the republic's leaders. The staff's generally lenient attitude toward the observed shortcomings and mistakes was driven by their desire to preserve Armenian statehood. The editorial team believed that, given favorable political conditions in the region, Armenia's leaders would eventually be able to find solutions to both internal and external challenges.

Key words: Mudros Armistice, Armenian Question, Constantinople-Armenian periodicals, First Republic of Armenia, *Chakatamart* daily newspaper, socio-economic issues, Independence Loan, Trans-Armenian Railroad.

ՌՈՒԲԵՆ Լ. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ., դոցենտ

r. azizbekyan@mail.ru

ID 0009-0004-4095-0809

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-127

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ (1988-1991)*

Ամփոփում

Հայ հասարական-քաղաքական մտքի զարգացման հիշարժան պատմափուլերից է 1980-ականների երկրորդ կեսից 1990-ականների սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը, երբ ԽՍՀՄ-ում 1985 թ. «վերակառուցման» քաղաքականության հռչակումը հանգեցրեց արցախահայության ադրբեջանական լծի թոթափմանը նպատակաուղղված շարժման ծավալմանը: «Վերակառուցման» առաջին տարիներին ԽՍՀՄ-ում զարգացող գործընթացները Հայաստանում հիմնականում դրսևորվեցին հանրապետությունում ստեղծված բնապահպանական ծանր վիճակի բարելավմանը նպատակաուղղված ժողովրդական շարժման սկզբնավորմամբ: Սակայն, երբ սկսվեց ինքնորոշման իր իրավունքի ճանաչմանը միտված արցախահայության ազ-

* Ներկայացվել է 23.1.2025 թ., գրախոսվել է 25.1.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20.VI.2025 թ.:

գային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը, Հայաստանում ծավալվող ժողովրդական շարժման գլխավոր նպատակը դարձավ Ղարաբաղյան խնդրի արդարացի լուծմանը հասնելը, ինչը հայ ժողովրդի ազգային ձգտումներից էր: Ուստի, պատահական չէր, որ Արցախյան շարժումը մեծապես խթանեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացումը՝ աստիճանաբար նոր որակներ հաղորդելով նրան: Դա հանգեցրեց ազգային-ժողովրդավարական գործընթացների խորացմանն ու ազգային քաղաքական նպատակների առաջադրմանը, ինչն իր հերթին նպաստեց Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի արմատական և շրջադարձային փոփոխություններին: Վերջիններս հնարավորություն ընձեռեցին ձեռնամուխ լինելու հայկական երկու անկախ պետությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հարապետության հռչակմանը, ինչով հայ ժողովրդի կյանքում պատմական նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը դրվեց:

Քանալի բառեր՝ հայ հասարակական-քաղաքական միտք, վերակառուցում, Արցախյան շարժում, Հայաստան, Լեռնային Ղարաբաղ, ազգային-ազատագրական պայքար, ազգային-ժողովրդավարական արժեքներ, անկախ պետականություն:

Ներածություն

Հայոց պատմության գրեթե բոլոր փուլերում հայ հասարակական-քաղաքական միտքը կարևոր դեր է խաղացել

մեր ժողովրդի քաղաքական, հասարակական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային կյանքում՝ նպաստելով վերջիններիս առաջընթացին: Որպես կանոն, հայ հասակական-քաղաքական միտքը հիմնականում զարգացել է հատկապես հայ ժողովրդի համար բախտորոշ պատմական ժամանակաշրջաններում: Այս առումով բացառություն չէր նաև 1988-1991 թթ. ժամանակահատվածը, որի ընթացքում ծավալված Ղարաբաղյան ազգային-ազատագրական շարժումը հսկայական նշանակություն ունեցավ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացի համար: Վերջինս արտահայտվեց հայ ժողովրդի համախմբմամբ, դեպի ժողովրդավարություն կողմնորոշմամբ, ազգային արժեքների վերագնահատմամբ, օտարների հովանավորության պատրանքի թոթափմամբ, իր ուժերին ապավինելու և սեփական ճակատագիրը տնօրինելու վճռականությամբ: Դրանք հայոց ազգային երկու անկախ պետությունների հռչակման ամուր հենք դարձան:

Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի բարեշրջական գործընթացի սկիզբը

1980-ականների երկրորդ կեսին և 1990-ականների սկզբին հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացը պայմանավորված էր արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլով: Վերջինս ԽՍՀՄ-ում իշխանության եկած նոր ղեկավարության կողմից 1985 թ. ապրիլին հռչակված արմատական փոփոխություններ ենթադրող վերակառուցման քաղաքականության հետևանք

էր¹: Այն, ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանների ընթացքում մղված պայքարի, աչքի էր ընկնում բացահայտությամբ և ինքնորոշման սեփական իրավունքը մինչև վերջ պաշտպանելու վճռականությամբ:

Տարիներ շարունակ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում (ԼՂԻՄ) Ադրբեջանի իշխանությունները կանխատեսված իրականացնում էին հակահայկական քաղաքականություն, որը նպատակամիտված էր մարզը լրիվ հայաթափելուն ու ադրբեջանցիներով վերաբնակեցնելուն²: Հակահայկական քաղաքականության թիրախ էին դառնում նույնիսկ Արցախի պատմական հուշարձանները, որոնք հետևողականորեն ավերվում և ոչնչացվում էին կամ էլ ներկայացվում որպես «կոմկասյան ալքանացիների նյութական

¹ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС. 1985.

² Վերջին տարիներին Այսրկովկասում լուրջ աշխարհաքաղաքական գործընթացների ծավալման հետևանքով տարածաշրջանում Թուրքիայի ազդեցության զգալի աճով պայմանավորված ռուս-թուրքական հարաբերությունների սերտացումը, որը զուգորդվում էր ռուս-ադրբեջանական ռազմատնտեսական համագործակցության էլ ավելի խորացմամբ, Բաքվի համար Արցախի վերջնական հայաթափման նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց: Արդյունքում Անկարայի ռազմատեխնիկական աջակցությամբ և Մոսկվայի թողտվությամբ՝ 2020-2023 թթ. ընթացքում Ադրբեջանի լայնամասշտաբան ռազմական ագրեսիայի հետևանքով 2023 թ. սեպտեմբերին Լեռնային Ղարաբաղի ավելի քան հարյուր հազար հայությունը հարկադրաբար լքեց իր հայրենի բնօրանը և երկրամասն ամբողջովին հայտնվեց ադրբեջանական վերահսկողության ներքո:

մշակույթ»³: Դրանով իսկ Բաքուն փորձում էր ջնջել հայկական մշակույթի հետքերը, որպեսզի հիմնավորի արցախահայության ոչ տեղաբնիկ լինելու վերաբերյալ իր մոգոնած հակազիտական ստահոդ տեսությունը⁴:

«Վերակառուցման» քաղաքականության հռչակումն արցախահայությանը նոր հույսեր ներշնչեց: Սակայն մասնակի և ոչ արմատական բարենորոգումները հանգեցրին ճգնաժամային վիճակը խորացնող նոր, բարդ ու հակասական գործընթացների: Սրվեցին հակասությունները կենտրոնի և միութենական հանրապետությունների, ինչպես նաև վերջիններիս միջև: Զանգվածային դարձան ազգամիջյան առճակատումները, որոնք ուղեկցվում էին մարդկային բազմաթիվ զոհերով: Նույնիսկ «վերևից» սահմանված չափավոր ժողովրդավարության ու հրապարակայնության ծավալման պայմաններում ԽՍՀՄ-ում բնակվող բազմաթիվ ազգերն ամբողջ ծայնով հայտարարեցին իրենց հիմնախնդիրների մասին, ինչն էլ դարձավ 1991 թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ փլուզման հիմնական գործոններից մեկը⁵:

Հայաստանի համար 1980-ականների երկրորդ կեսը հատկապես բարդ ու դրամատիկ ժամանակաշրջան էր: ԽՍՀՄ-ի տնտեսության հասարակական-քաղաքական

³ 2023 թ. սեպտեմբերից հետո Ադրբեջանն Արցախում նոր թափով ձեռնամուխ եղավ հայկական մշակութային ժառանգության օբյեկտների արագացված ոչնչացմանը, ինչը միջազգային գիտական շրջանակների մի շարք առաջատար ներկայացուցիչներ որակեցին որպես «մշակութային ցեղասպանություն»:

⁴ **Ազիզբեկյան**. 2005, 43-44:

⁵ Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ. 2016, 150-152:

կյանքի ճգնաժամի հետևանքներն ակնառու դրսևորվում էին նաև հանրապետությունում: Եղած դժվարություններին գումարվեցին նաև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, ավերիչ երկրաշարժի ծանր հետևանքները, շրջափակումները, բազմահազար փախստականների առկայությունը: Միաժամանակ աննախադեպ սրվել էին բնապահպանական խնդիրները, ինչը բացասաբար էր անդրադառնում ազգաբնակչության առողջության վրա և լրջորեն սպառնում ոչնչացնել կենսական նշանակություն ունեցող բնական հարստությունները: Դրանից ելնելով, հանրապետության բնակչության մեծ մասն արտահայտելով իր դժգոհությունն առկա իրավիճակից, տեղական իշխանություններից պահանջում էր այլ խնդիրների հետ մեկտեղ հատկապես հրատապ լուծում տալ բնապահպանական խնդիրներին: Այդ ընդվզումները 1987-1988 թթ. աստիճանաբար վերաճեցին զանգվածային հանրահավաքների, որոնց բավականին հոծ բազմություն էր մասնակցում⁶: Հանրահավաքների մասնակիցները հանրապետության կառավարությունից պահանջում էին փակել կամ վերամասնագիտացնել տեխնոլոգիական վնասակար արտադրությունները, ինչի վերաբերյալ ստորագրություններ էին հավաքում: Նման ձեռնարկությունների դարպասների մոտ կազմակերպվում էին նաև ցույցեր ու պիկետներ⁷: Բնապահպանական խնդիրների լուծմանը նպատակաուղղված շարժումը հետզհետե ավելի էր ծավալ-

⁶ Ազիզբեկյան. 2004, 149-151:

⁷ Կապուտիկյան. 1997, 250-251; Սարգսյան. 2001, 134-136; Մովսիսյան. 2001, 133-134:

վում: Բայց, երբ Արցախի հայությունը, առաջնորդվելով «Ժողովրդավարություն» և «հրապարակայնություն» կարգախոսներով, արտահայտեց ինքնորոշման իր իրավունքը, ծավալվող շարժման գլխավոր նպատակը դարձավ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի արդարացի լուծման հասնելը: Հայ ժողովուրդն առաջիններից մեկը հավատալով կոմունիստական կայսրությունում «վերևից» հռչակված թվացյալ «Ժողովրդավարությանը», փորձեց իրականացնել իր ազգային ձգտումներից մեկը: Այն իրավաքաղաքական ձևակերպում ստացավ՝ ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը համապատասխան ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու և ՀԽՍՀ կազմի մեջ ընդգրկելու մասին ԼՂԻՄ Ժողովրդական պատգամավորների 20-րդ գումարման մարզխորհրդի 1988 թ. փետրվարի 20-ի պատմական որոշմամբ⁸: Ի պաշտպանություն վերջինիս Ստեփանակերտում «միացում» կարգախոսով բազմամարդ հանրահավաքներ սկսվեցին:

Փետրվարի 21-ից Հայաստանում արցախահայության հետ համերաշխության զանգվածային ելույթների մեծ ալիք սկսվեց: Ողջ հայ ժողովուրդը միահամուռ և վճռականորեն սատար կանգնեց Արցախի իր հայրենակիցների արդար պայքարին՝ միութենական իշխանություններից պահանջելով արդարացիորեն լուծել այդ հիմնախնդիրը: Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում տեղի ունեցան հարյուր հազարանոց հանրահավաքներ, ցույցեր և երթեր: Արցախյան շարժման ծավալման հենց սկզբից հայ ժողովուրդն աչքի

⁸ «Սովետական Ղարաբաղ». 1988, 21 փետրվարի:

ընկավ իր համախմբվածությամբ և միասնականությամբ, ինչը նպաստեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի կոնսոլիդացմանն ու բարեշրջական գործընթացի աստիճանական ծավալմանը:

Ազգային-ժողովրդավարական արժեքների արմատավորումը լայն հանրության շրջանում՝ որպես հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացի դրսևորում

Կենտրոնն ի սկզբանե Արցախյան շարժման նկատմամբ խիստ բացասական դիրք գրավեց, քանի որ երկրի ներսում ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրականացումը լուրջ վտանգ էր սպառնում կոմունիստական կայսրության համապարփակ տիրապետությանը:

Այդ ֆոնի վրա լիովին բացահայտվեց Հայաստանի իշխանությունների կտրվածությունը ժողովրդական զանգվածներից: Հանրապետության ղեկավարության գրաված դիրքի անորոշությունը, երկչոտությունը հանգեցրին կուսակցական ու կառավարական մարմինների ինքնամեկուսացմանն ու հեղինակազրկմանը: Ուստի ժողովուրդն ընտրեց հիմնականում մտավորականներից բաղկացած կազմկոմիտե, որը շարժմանը տվեց կազմակերպված բնույթ: Նա կազմակերպում և ղեկավարում էր բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները, որոնց ընթացքում ժողովրդի հետ քննարկում էր շարժման խնդիրներին ու անելիքներին առնչվող հարցեր և ժողովրդի հավանությամբ կայացնում որոշումներ՝ ձեռնամուխ լինելով դրանց իրագործմանը:

Փաստորեն շարժման մեջ աստիճանաբար արմատավորվում էին ժողովրդավարությանը բնորոշ տարրեր:

Ղարաբաղյան շարժումը Խորհրդային Հայաստանում և Արցախում համադրելու նպատակով Երևանում առաջին հանրահավաքների կազմակերպիչներից մեկի՝ Իգոր Մուրադյանի (ով նաև կազմկոմիտեի անդամ էր) նախաձեռնությամբ 1988 թ. փետրվարի վերջին ստեղծվեց «Ղարաբաղ» կոմիտեն: Հանրապետության գրեթե բոլոր քաղաքներում, շրջաններում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում և ուսումնական հաստատություններում սկսեցին ստեղծվել «Ղարաբաղ» կոմիտեներ, ինչը և շարժմանը կազմակերպչական նոր ձև տվեց: Այս կառույցների ստեղծումը հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացի արտահայտություններից էր:

Համոզվելով, որ քաղաքական մեթոդներով չի հաջողվում կասեցնել Արցախյան շարժումը, ադրբեջանական իշխանությունները, ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինների թողտվությամբ, ԼՂԻՄ-ում և Հայաստանում ծավալված խաղաղ հանրահավաքներին ու ցույցերին հակադրեցին բիրտ ուժի և բռնության քաղաքականությունը:

Փետրվարի 27-29-ին Սումգայիթում պաշտոնական Բաքվի կողմից պետական մակարդակով կազմակերպվեց տեղի հայ բնակչության կոտորած, որն ուղեկցվում էր հայերի դաժան սպանություններով, խոշտանգումներով, բռնաբարություններով, համատարած կողոպուտով ու զանգվա-

ծային տեղահանությամբ⁹: Փաստորեն իրականացվում էր հայ ազգաբնակչության ցեղասպանություն:

Սումգայիթում իրականացված հայերի սպանող չարժանացավ համարժեք քաղաքական ու իրավական գնահատականի և, ըստ էության, XX դ. վերջերի այդ եղեռնի կազմակերպիչներն ու իրագործողներն անպատիժ մնացին: Դրանով սումգայիթյան ջարդերն ադրբեջանաբնակ հայերի նկատմամբ հալածանքների ու բռնի տեղահանման նոր ալիքների ազդակ հանդիսացան: Ադրբեջանում հակահայկական քարոզչության և տիրող անպատժելիության մթնոլորտում 1988 թ. գարնանից 1990 թ. ավելի լայն ծավալներ ստացան հայերի նկատմամբ բռնությունները: Լուրջ սպառնալիքի տակ դրվեց տեղի հայ ազգաբնակչության ֆիզիկական գոյությունը: Կիրովաբադից (այժմ Գյանջա), Մինգեչաուրից, Շամխորից, Խանլարից, Դաշքեսանից, Բաքվից և հայաշատ այլ վայրերից հայ բնակչությունը զանգվածաբար արտաքսվեց: Ընդ որում՝ բռնի տեղահանումն ամենուր ուղեկցվում էր սպանություններով, խոշտանգումներով և ունեցվածքի թալանով:

Սակայն այս ամենը չընկճեց հայ ժողովրդին, ընդհակառակը՝ նրան ավելի համախմբեց: ԼՂԻՄ-ում և Հայաստանում նոր թափով վերսկսվեցին բողոքի բազմահազարանոց ցույցերը: Հայ ժողովուրդը ԽՍՀՄ ղեկավարությունից պահանջում էր Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծում, սումգայիթյան եղեռնագործների պատիժ, կատարվա-

⁹ Улубабян, Золян, Аршакян. 1989, 20; Бабанов, Воеводский. 1992, 9-10.

ծի քաղաքական գնահատական: Թեև կենտրոնն անդրդվելի էր, ժողովրդի ճնշման ներքո 1988 թ. հունիսի 15-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանն ընդառաջ գնալով ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի դիմումին՝ համաձայնություն տվեց մարզը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելուն և այդ հարցը քննելու ու դրականորեն լուծելու խնդրանքով դիմեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին: Միաժամանակ, հանրապետության խորհրդարանը Սումգայիթում կատարված ոճրագործությունները դատապարտող որոշում ընդունեց¹⁰: Սակայն միութենական բարձրագույն մարմինը՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, մերժեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի վերոնշյալ խնդրանքը¹¹:

Այսպիսով, Ղարաբաղը և Հայաստանը ԽՍՀՄ-ում դարձան այն տարածքները, որտեղ, առաջին անգամ, խորհրդային իշխանության տեղական բարձրագույն մարմինները (Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Հայաստանի Գերագույն խորհուրդները) որոշումներ ընդունեցին ներքևից՝ ժողովրդի կամքով և ոչ թե վերևից իջեցված հրահանգներով: Շարժման ողջ ընթացքում այդ խորհուրդների կայացած գրեթե բոլոր որոշումները ժողովրդի կամքի արտահայտությունն էին: Դրանք 1915 թ. ցեղասպանությունը դատապարտելու, 1918 թ. մայիսի 28-ը որպես հայկական պետականության վերականգնման օր և Հայաստանի Հանրապետության եռագույն դրոշմ որպես ազգային խորհրդանիշ ճանաչելու, հայ զինակոչիկների Հայաստանում ծառայութ-

¹⁰ «Սովետական Հայաստան». 1988, 16 հունիսի:

¹¹ «Սովետական Հայաստան». 1988, 20 հուլիսի:

յան մասին էին և այլն¹²: Այս ամենը քաղաքական առումով թերևս Հայաստանի ժողովրդավարական շարժման նշանակալից նվաճումներից էր, ինչը, անշուշտ, հայ-հասարակական քաղաքական մտքի զարգացման արգասիքն էր: Վերջինիս դրսևորումներից էր նաև՝ 1988 թ. մայիսին համագային շարժման ղեկավարումը ստանձնած Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի կողմից շարժման գաղափարախոսության աստիճանական փոփոխումը: Եթե սկզբնական շրջանում Արցախյան շարժումն ուներ զուտ ազգային բնույթ, ուղղված էր կոմունիստական վարչակարգի դեմ և Ղարաբաղի հայության ինքնորոշման իրավունքի կենսագործումն իրագործելի էր թվում ԽՍՀՄ օրենսդրության շրջանակներում, ապա իրադարձությունների հետագա զարգացման թելադրանքով այն դուրս բերվեց պատմական իրավունքի և պահանջատիրական հարթությունից՝ դառնալով ժողովրդավարության մաս կազմող ինքնորոշման իրավունքի քաղաքական հարց: Դրան զուգընթաց՝ օրակարգում դրվեցին ամենալայն ժողովրդավարական խնդիրներ՝ առաջին տեղում պահելով Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը¹³: Այսպիսով՝ Արցախյան շարժումն աստիճանաբար ազգայինից վերաձվեց ազգային-ժողովրդավարականի:

1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին Հայաստանում տեղի ունեցած ահավոր երկրաշարժն անգամ հայ ժողովրդին հետ չկանգնեցրեց Արցախյան շարժումից: Սակայն ԽՍՀՄ ղե-

¹² Ազիզբեկյան. 1992, 27-28:

¹³ Սարգսյան. 2015, 16-17:

կավար Մ. Գորբաչովը ոչ միայն դատապարտեց Արցախյան շարժումը, այլև նրա թողնվածությամբ 1988 թ. դեկտեմբեր և 1989 թ. հունվար ամիսներին ձերբակալվեցին ու բանտարկվեցին Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի բոլոր տասնմեկ անդամներն ու շարժման մի քանի այլ ակտիվիստներ: Բայց համաժողովրդական շարժումը չթուլացավ: Չնայած գործող հատուկ դրությանն ու պարետային ժամին՝ Հայաստանում նոր թափով շարունակվեցին բողոքի բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները, գործադուլները, հացադուլներն ու նստացույցերը: Միութենական իշխանություններից ժողովուրդը պահանջում էր ազատ արձակել Ղարաբաղյան շարժման ղեկավարներին և օրինականության ու ճշմարտության սահմաններում լուծել Արցախի խնդիրը: 1989 թ. ապրիլ-մայիսին Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամներն ազատ արձակվեցին և վերստին ստանձնեցին ժողովրդական շարժման ղեկավարումը: Նկատի առնելով ժողովրդական զանգվածների քաղաքական մեծ ակտիվությունը՝ կոմիտեն ընդլայնեց շարժման ծրագիրը՝ ընդգրկելով հայ ժողովրդին հուզող մի շարք կարևոր խնդիրներ: Դրանք էին՝ հանրապետության ինքնիշխանության խորացումը (հետագայում նաև անկախ պետականության հաստատումը), քաղաքական ու տնտեսական կառուցվածքների համակարգային փոփոխությունները, ժողովրդավարության հաստատումը, կենսոլորտի բարելավումը, պատմական անցյալի վերագնահատումը, հայոց լեզվի ու հայկական դպրոցների զարգացումը և այլն: Ղարաբաղի հարցի հետ մեկտեղ հիմնականում այդ

խնդիրների իրագործմանն էր ուղղված Հայոց համազգային շարժում (ՀՀՇ) կազմակերպության գործունեությունը, որի հիմնադիր համագումարը տեղի ունեցավ 1989 թ. նոյեմբերին: ՀՀՇ-ն փաստորեն իր վրա վերցրեց ժողովրդական լայն զանգվածների շարժումը գլխավորելու, հասարակության մեջ արմատավորված կոմունիստական կարծրացած գաղափարախոսության կապանքներից ազատվելու, տարածված ավանդական պատկերացումները հաղթահարելու, հին վարչակարգը տապալելու և անկախ հանրապետություն ստեղծելու կազմակերպական աշխատանքների իրականացումը¹⁴:

Վերոնշյալը վկայում էր ազգային-ժողովրդավարական արժեքների վերաիմաստավորմանը նպատակամիտված հայ հասարակական-քաղաքական մտքի էվոլյուցիայի ակնբախ դրսևորման մասին, ինչը պայմանավորված էր հայ ժողովրդի ազգային զարթոնքով:

Նման զարգացումներն առկա էին նաև Լեռնային Ղարաբաղում: 1989 թ. օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտում գումարվեց ԼՂԻՄ ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը, որը, շեշտելով ապօրինաբար վերացված կուսակցության մարզկոմը և մարզխորհուրդն ընտրությունների միջոցով վերականգնելու անհրաժեշտությունը, որոշեց մինչ այդ մարզի կառավարումը հանձնարարել իր կողմից ընտրված ժամանակավոր բարձրագույն մարմնին՝ Ազգային խորհրդին: Այն 1989 թ. նոյեմբերի 29-ին դիմեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդին՝ արագացնելու

¹⁴ Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ. 2016, 188:

մարզը մայր հայրենիքին միավորելու գործընթացը¹⁵: 1989 թ. նոյեմբերի 30-ին հրավիրվեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան՝ Լեռնային Ղարաբաղի ազգային խորհրդի անդամների մասնակցությամբ: Դեկտեմբերի 1-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ազգային խորհուրդը համատեղ որոշում ընդունեցին Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին¹⁶: Սակայն դա գործնականում այդպես էլ չիրականացվեց: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն այն որակեց իբրև երկրի Սամանադրությանը հակասող¹⁷:

Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը և հայոց անկախ պետականությունների հռչակումը

1990 թ. հայ հասարակական-քաղաքական միտքը հիմնականում նպատակաուղղվեց հայ ժողովրդի երազանքի՝ անկախ պետականության վերականգնման իրագործմանը, ինչը հանգեցրեց Հայաստանի քաղաքական կյանքի արմատական և շրջադարձային փոփոխությունների: Վերջիններս սկզբնավորվեցին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի 1990 թ. մայիսի 20-ին և հունիսի 3-ին կայացած ընտրություններով: Ավելի քան 70 տարիների ընթացքում հանրապետությունում առաջին անգամ անցկացվեցին ժողովրդավարական, այլընտրանքային ընտրություններ, որոնց մասնակցեց

¹⁵ Ուլուբաբյան. 1997, 125-126:

¹⁶ «Խորհրդային Հայաստան». 1989, 3 դեկտեմբերի:

¹⁷ «Խորհրդային Հայաստան». 1990, 13 հունվարի:

նան Արցախի հայ բնակչությունը: ՀՀ առաջադրած և նրա կողմից պաշտպանվող թեկնածուների ճնշող մեծամասնությունը, այդ թվում նաև Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի գրեթե բոլոր անդամներն ընտրվեցին հանրապետության Գերագույն խորհրդի կազմում¹⁸: Պատգամավոր ընտրվեցին նաև մի շարք նախկին քաղաքատարկալներ, ինչպես նաև 11 հոգի Արցախից¹⁹: Թեև խորհրդարանում կոմունիստները թվական գերակշռություն ունեին, հիմնականում ՀՀ-ական պատգամավորների ազդեցության ներքո հենց սկզբից տարանջատվեցին և չկարողացան մեծամասնություն ապահովել: Դրա հետևանքով Հայոց Համագգային շարժումը ՀՀ նորընտիր Գերագույն խորհրդում գերիշխող դիրք գրավեց: Արդյունքում, ՀՀ ներկայացուցիչներն ու Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի այլ անդամներ աստիճանաբար զբաղեցրին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների գրեթե բոլոր կարևորագույն պաշտոնները: Դրանով իսկ Հայաստանում վերջ դրվեց կոմունիստական կուսակցության 70-ամյա մենատիրությանը և իշխանությունն անցավ ՀՀ-ին:

Հայաստանի նորընտիր իշխանությունները ձեռնամուխ եղան անկախ պետականության կերտմանը: 1990 թ. օգոստոսի 23-ին հանրապետության Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը հանգամանալի քննարկումներից հետո ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին», որով հանրապետության խորհրդարանը հռչակեց ան-

¹⁸Ազիզբեկյան. 1992, 69:

¹⁹ Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ. 2016, 205:

կախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը²⁰: Այդ պատմական փաստաթղթի ընդունումը հայ հասարակական-քաղաքական հավաքական մտքի վերընթացի վառ դրսևորում էր:

Հռչակագրի ընդունմամբ հայ ժողովրդի կյանքում պատմական նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը դրվեց՝ կապված հայոց անկախ պետականության հաստատման հետ: Նախևառաջ ՀՀ իշխանությունները ձեռնամուխ եղան հանրապետության տնտեսակարգի արմատական փոփոխությանը նպատակաուղղված լայն վերափոխումների իրականացմանը²¹: Դրան զուգընթաց քայլեր ձեռնարկվեցին նաև հասարակության ժողովրդավարացման ուղղությամբ: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1990 թ. նոյեմբերի 5-ին որոշում ընդունեց հանրապետության պետական մարմինները, ձեռնարկությունները, հիմնարկները, կազմակերպությունները, ուսումնական հաստատությունները և զինվորական ստորաբաժանումները ապաքաղաքականացնելու վերաբերյալ²²: 1991 թ. փետրվարի 26-ին խորհրդարանն ընդունեց «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը²³, որով հանրապետությունում ստեղծվեց բազմակուսակցական համակարգ: Երկարամյա ընդմիջումից հետո հայրենիքում վերստին գործելու իրավունք ստացան ազգային ավանդական Հայ Հեղափոխական Դաշնակցութ-

²⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն». 1991, 23 օգոստոսի:

²¹ Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ. 2016, 210-213:

²² «Հայաստանի Հանրապետություն». 1991, 20 հուլիսի:

²³ «Հայաստանի Հանրապետություն». 1991, 20 հուլիսի:

յուն (ՀՅԴ), Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան (ՍԴՀԿ) և Ռամկավար Ազատական (ՌԱԿ) կուսակցությունները: Հանրապետությունում 1991 թ. ընթացքում գրանցվեց 20 կուսակցություն²⁴, որոնց թվում՝ Հայաստանի հանրապետական, ցեղապաշտական, կոմունիստական, դեմոկրատական կուսակցությունները, Սահմանադրական իրավունք միությունը (ՍԻՄ), Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ) և այլն: Այդ կուսակցությունների մեծ մասի կազմավորումը հիմնականում կապված էր Արցախյան շարժման ծավալման հետ: Կուսակցություններին և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին իրավունք տրվեց օրենքի սահմաններում ազատորեն արտահայտելու իրենց կարծիքը: Թեև նոր գրանցված կուսակցությունները տարբեր խնդիրներ ու նպատակներ էին հետապնդում, ակտիվորեն ներգրավվեցին անկախ պետականության հաստատման գործընթացում: Դա զգալիորեն նպաստեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի հետագա զարգացմանը: Քայլեր ձեռնարկվեցին նաև կուսակցությունների գործունեության համար հավասար պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ²⁵:

1991 թ. սեպտեմբերին 21-ին Հայաստանում անցկացվեց ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե, որի ընթացքում հանրապետության բնակչության ճնշող մեծամասնությունը «այո» ասաց անկախությանը: Սեպտեմբերի 23-ին հանրապետության Գերագույն խորհուրդը Հայաս-

²⁴ Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ. 2016, 213:

²⁵ «Երեկոյան Երևան». 1991, 19 ապրիլի:

տանը հռչակեց անկախ պետություն ²⁶:

Արցախյան ազատամարտի տվյալ փուլում Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի տիրապետությունից ազատագրվելու և մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար սկսված պայքարն ավարտվեց 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների բոլոր մակարդակների պատգամավորների մասնակցությամբ կայացած համատեղ նիստում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումով ²⁷:

Այսպիսով՝ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի էվոլյուցիան կարևոր դեր խաղաց հայոց երկու անկախ պետությունների հռչակման գործում:

Եզրակացություններ

1980-ականների կեսերին ԽՍՀՄ-ում հռչակված «վերակառուցման» քաղաքականությունը կրելով կիսատպառաքնույթ, ոչ միայն չծառայեց իր նպատակին, այլև հանգեցրեց Խորհրդային Միության փլուզման գործընթացի արագացմանը: Այն բախտորոշ նշանակություն ունեցավ երկրում ապրող բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի համար: Այդ ժամանակաշրջանն առաջին հերթին նշանավորվեց արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլով, ինչը պայմանավորված էր սկզբնա-

²⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն». 1991, 24 սեպտեմբերի:

²⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն». 1991, 3 սեպտեմբերի:

կան շրջանում «վերակառուցման» քաղաքականության նկատմամբ հայ ժողովրդի ունեցած մեծ հավատով: Դա հանգեցրեց Արցախյան համաժողովրդական շարժման ծավալմանը: Թեև դեպքերի հետագա զարգացման ընթացքը շուտով առաջացրեց հայ ժողովրդի խոր հիասթափությունը թերարժեք «վերակառուցման» քաղաքականության նկատմամբ, սակայն ոչ միայն թևաթափ չարեց իրենց ազգային իղձերից մեկի իրականացման համար պայքարի դուրս եկած ժողովրդական զանգվածներին, այլև, ընդհակառակը, նոր թափ հաղորդեց շարժմանը: Վերջինս խթանեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացը: Այն դրսևորվեց հայ ժողովրդի միասնականությամբ, ժողովրդավարական գործընթացների խորացմամբ ու համապատասխան հասարակական կառույցների և կազմակերպությունների ստեղծմամբ, լայն հանրության շրջանում ազգային-ժողովրդավարական արժեքների վերափմաստավորմամբ ու արմատավորմամբ, ազգային, քաղաքական նպատակների առաջադրմամբ, ազգային անկախ պետականության վերականգնման նպատակաուղղվածությամբ: Այս ամենը հանգեցրեց Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի արմատական և շրջադարձային փոփոխությունների, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին ձեռնամուխ լինելու հայոց երկու անկախ պետությունների հռչակմանը:

Այսպիսով՝ 1988-1991 թթ. Արցախյան շարժման արդյունքում հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, թևակոխելով որակական նոր փուլ, նպաստեց 1991 թ. Հայաստա-

նի և Լեոնային Ղարաբաղի անկախ պետությունների հռչակմանը, ինչով հայ ժողովրդի կյանքում պատմական նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը դրվեց:

Գրականություն/References/Литература

1. **Ազիզբեկյան Ռ.** 2005, Արցախյան շարժման սկզբնավորումն ու ծավալումը (1988 թ. փետրվար-նոյեմբեր), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 2 (613), էջ 43-44:
Azizbekyan R. 2005, The beginning and development of the Artsakh movement (1988). February-November, "Bulletin of Social Sciences", Yerevan, № 2 (613), pp. 43-44.
2. **Ազիզբեկյան Ռ.** 1992, Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 108 էջ:
Azizbekyan R. 1992, Armenia from Restoration to Independence, Yerevan, ed. Armenian Academy of Sciences, 108 p.
3. «Երեկոյան Երևան» օրաթերթ 1991, ապրիլի 19:
Newspaper "Yerekoyan Yerevan" 1991, April 19.
4. «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ 1989, դեկտեմբերի 3, 1990, հունվարի 13, 1990, հունվարի 17:
Newspaper "Khorhrdayin Hayastan" 1989, December 3, 1990, January 13, 1990, January 17.
5. **Կապուտիկյան Ս.** 1997, Էջեր փակ գրողներից, Երևան, «Ապոլոն», 688 էջ:
Kaputikyan S. 1997, Pages from closed boxes, Yerevan, "Apollo", 688 p.
6. «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ 1991,

հուլիսի 20, օգոստոսի 23, սեպտեմբերի 3, սեպտեմբերի 24, 2005, մարտի 1:

Newspaper "Hayastani Hanrapetutyun" 1991, July 20, August 23, September 3, September 24, 2005, March 1.

7. Հայոց պատմություն. հտ. IV, գիրք երկրորդ, նորագույն ժամանակաշրջան (1945-1991 թթ.), 2016, Երևան, «Զանգակ», 700 էջ:

The history of Armenia. Volume IV, Book Two, the modern period (1945-1991), 2016, Yerevan, "Zangak", 700 p.

8. **Մովսիսյան Վ.** 2001, Հողի ճակատագրով. մտորումներ տքնության, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», հրատ., 286 էջ:

Movsisyan V. 2001, With the fate of the Earth. Reflections on work, Yerevan, "Gitutyun" of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 286 p.

9. **Սարգսյան Ա.** 2015, Հայաստանի նորագույն պատմության ուրացումն ու կեղծումը (1988-1998 թթ.), Երևան, «Վան Արյան», 103 էջ:

Sargsyan A. 2015, Denial and falsification of the modern history of Armenia (1988-1998), Yerevan, "Van Arya", 103 p.

10. **Սարգսյան Ֆ.** 2001, Կյանքի դասեր (հուշեր), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», հրատ., 289 էջ:

Sargsyan F. 2001, Life lessons (memoirs), Yerevan, "Gitutyun" of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 289 p.

11. «Սովետական Ղարաբաղ» օրաթերթ 1988, փետրվարի 21:

Newspaper "Sovetakan Kharabagh" 1988, February 21.

12. «Սովետական Հայաստան» օրաթերթ 1988, հունիսի 16,

հուլիսի 20:

Newspaper "Sovetakan Hayastan" 1988, June 16, July 20.

13. **Ուլուբաբյան Բ.** 1997, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 852 էջ:
Ulubabyan B. 1997, Chronicle of the Artsakh struggle for Existence, Yerevan, without /ed., 852 p.
14. **Бабанов И., Воеводский К.** 1992, Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 62 с.
Babanov I., Voevodsky K. 1992, Karabakh Crisis, St. Petersburg, unpublished, 62 p.
15. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 1985, 23 апреля 1985 г., Москва, "Политиздат", 30 с.
Materials of the Plenum of the Central Committee of the CPSU 1985, April 23, 1985, Moscow, "Politizdat", 30 p.
16. Нагорный Карабах. Историческая справка 1988, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 96 с.
Nagorno-Karabakh. Historical Background 1988, Yerevan, ed. of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 96 p.
17. Нагорно-Карабахская республика. Путь к вершинам 2001, Степанакерт, изд. МИД НКР, 221 с.
The Nagorno-Karabakh Republic. The Way to the Top 2001, Stepanakert, NKR MFA Publishing House, 221 p.
18. **Улубабян Г., Золян С. Аршакян А.** 1989, Сумгаит... Геноцид... Гластность?, Ереван, "Знание", 63 с.
Ulubabyan G., Zolyan S., Arshakyan A. 1989, Sumgayit...Genocide... Publicity?, Yerevan, "Znanie", 63 p.

Рубен Л. Азизбемян, *Институт истории НАН РА, к.и.н, доцент*, Эволюция армянской общественно-политической мысли (1988-1991)

Резюме

Одним из ключевых исторических этапов развития армянской общественно-политической мысли стал период со второй половины 80-х до начала 90-х XX в., когда провозглашенная в 1985 году политика «перестройки» привела к росту движения карабахских армян за свержение азербайджанского господства. Первые годы перестройки в Армении ознаменовались началом народного движения за улучшение экологической ситуации. Однако с возобновлением борьбы карабахских армян за право на самоопределение главной целью общественного движения в Армении стало справедливое решение Карабахского вопроса, отражавшего национальные стремления армянского народа. Арцахское движение серьезно повлияло на развитие армянской общественно-политической мысли, постепенно придавая ей новые черты. Это способствовало углублению национально-демократических процессов и выдвижению национально-политических целей, что привело к существенным изменениям в социально-экономической и общественно-политической жизни Армении. Итогом стало провозглашение двух независимых армянских государств – Республики Армения и Республики Нагорного Карабаха, что ознаменовало начало нового исторического этапа в жизни армянского народа.

Ключевые слова: армянская общественно-политическая мысль, перестройка, Арцахское движение, Армения, Нагорный Карабах, национально-освободительное движение, национально-демократические ценности, независимая государственность.

Ruben L. Azizbekyan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Assoc. Professor, Evolution of Armenian Socio-Political Thought (1988-1991)*

Summary

The period since the second half of the 1980-s to the early 1990-s represents one of the significant historical stages of the development of Armenian social and political thought, when the policy of “Perestroika,” declared in 1985, led to the growth of the Karabakh Armenians’ movement to overthrow the Azerbaijanian hegemony. In Armenia, the first years of Perestroika in the USSR manifested as a national movement aimed at addressing the worsening environmental situation. However, as a new stage in the Karabakh Armenians’ struggle for the right to self-determination began, the pursuit of a fair resolution to the Karabakh issue became the main goal of the expanding national struggle in Armenia, reflecting one of the core aspirations of the Armenian people. The Artsakh movement significantly stimulated the development of the Armenian social and political thought, gradually imparting new characteristics to it. This process deepened national-democratic developments and advanced national-political objectives, contributing to profound changes in the socio-economic and

political life of Armenia. This resulted in the proclamation of two independent Armenian states – of the Republic of Armenia and of the Republic of the Mountainous Karabakh – marking the beginning of a new historical period in the life of the Armenian nation.

Key words: Armenian socio-political thought, Perestroika, Artsakh movement, Armenia, Mountainous Karabakh, national liberation movement, national democratic values, independent statehood.

ISKUHI N. AVANESYAN

Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History

iskuhi82@mail.ru

ID 0009-0005-2491-5058

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-153

**AZERBAIJAN'S VIOLATIONS OF THE TRILATERAL
STATEMENT OF NOVEMBER 9, 2020, AND THEIR
IMPACT ON ARTSAKH
(FEBRUARY 2021 - DECEMBER 2022) ***

Abstract

In September-November 2020, with the help of Turkey, Azerbaijan conducted large-scale military operations against Artsakh (Nagorno-Karabakh), during which we witnessed numerous war crimes by the Azerbaijani side against the civilian population of the Republic. On November 9 of the same year, the President of the Russian Federation, the Prime Minister of the Republic of Armenia and the President of the Republic of Azerbaijan signed a trilateral statement on the cessation of hostilities in Nagorno-Karabakh, which ended large-scale military operations in Artsakh and deployed Russian peacekeeping forces to maintain peace. However, the establishment of the ceasefire was followed by regular violations on the part of the Azerbaijani side.

The purpose of the article is to reveal the crimes of the Azerbaijani armed forces and terrorist acts against the peaceful population of the Republic of Artsakh after the 2020 war. It

* Submitted on 02.VI.2025, reviewed on 5.VI.2025, accepted for publication on 20.VI.2025.

should be noted that in the period following the trilateral statement, the Azerbaijani side violated the rights of the people of Artsakh in various ways, including the right to life and health, physical and psychological integrity. In parallel with the crimes committed against various settlements of Artsakh, the Azerbaijani side carried out psychological and propaganda actions against the people of Artsakh, aiming to force the civilian population to leave their homes.

Key words: Republic of Artsakh, conflict, trilateral statement, ceasefire violation, attacks on the population, crimes, international law.

Introduction

Following the establishment of the ceasefire on 9 November 2020¹, the Azerbaijani side began to violate the provisions of the trilateral agreement and undermine the peaceful settlement of Artsakh in various ways. These actions became more aggressive in February-March 2022 and continued thereafter. Azerbaijan particularly regularly violated the condition of ‘complete cessation of fire and hostilities’ mentioned in paragraph 1 of the statement², resulting in the loss of life and the violation and suppression of the most basic rights necessary for human existence and life. In various sections of the line of contact between Artsakh and Azerbaijan, the Azerbaijani side resorted to provocative actions and committed criminal acts against the rights, lives, health and property of the people living in Artsakh.

The aim of the study is to identify the actions of the

¹ Марукян А. 2021, 33.

² Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, 10.11.2020, <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

Azerbaijani side in relation to Artsakh after the 2020 war and violations of the established ceasefire regime. In this regard, the following tasks are set:

1. to identify Azerbaijani terrorist acts committed in Artsakh in the post-war period.
2. as part of the analysis, to determine the consequences of the crimes committed and the losses suffered by the civilian population.

The research was based on reports from the Human Rights Offices of the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh, as well as materials published in the press and on social media. The research was conducted through a comprehensive study and comparison of available facts. The study concludes that Azerbaijan's deliberate actions were aimed at resolving the conflict through military means.

Terrorist acts committed by Azerbaijan.

Azerbaijan has repeatedly violated the ceasefire established by the trilateral statement of 9 November 2020, resorting to various provocations. As a result of the 44-day war, more than 30 of the 108 settlements remaining under the control of the Republic of Artsakh with a population of more than 15,000 people became border settlements, with Azerbaijani military bases located up to 1.5 km away from them³. After the ceasefire was established, the Azerbaijani side periodically shelled peaceful settlements from these bases. Although, according to

³ Արցախի Հանրապետության Մարդու իրավունքների պաշտպան միջանկյալ զեկույց (2022 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Ադրբեյջանի կողմից Արցախի բնակչության իրավունքների խախտումների մասին). 2022, 5:

the trilateral statement, the parties were supposed to remain in their positions at that time, a month after the statement, the villages of Mets Tagher and Khzaberd in the Hadrut region of the Republic of Artsakh were occupied by Azerbaijan as a result of the latter's attack. This act of Azerbaijani aggression resulted in the killing of nine servicemen from the Artsakh Republic Defence Army and the capture of 65 more⁴. The Azerbaijani side labelled them as terrorists and initiated illegal, juridically unfounded court proceedings, sentencing them to imprisonment⁵. It should be noted that threats and terrorist acts of a military, psychological and economic nature by the Azerbaijani side have intensified since February-March 2022. The main targets of shelling during this period were the communities of Khramort, Khnapat, Nakhichevanik, Parukh in the Askeran district, as well as the communities of Karmir Shuka, Tagavard, and Khnushinak in the Martuni district. In particular, on 7 and 9 March, parks and bases located near the administrative territory of the communities of Khramort and Khnapat in the Askeran district, as well as the community of Khnushinak in the Martuni district, were subjected to mortar shelling. The shelling of these settlements from Azerbaijani positions continued on 10 and 11 March, resulting in the injury of a resident of Khramort, damage to the roofs of houses and agricultural equipment⁶. Whereas in the earlier period the

⁴https://x.com/Karabakh_MoD/status/1339152044821786625?s=20&t=mJg-k4dpSj26ZHL57XGz3g

⁵https://x.com/Karabakh_MoD/status/1339609674941906944?s=20&t=mJg-k4dpSj26ZHL57XGz3g

⁶Սողազող օկուպացիա, 16 ապրիլի 2022, <https://orbeli.am/hy/-post/-975/20220416/%D5%8D%D5%B8%D5%B2%D5%A1%D6%81%D5%B8%>

Azerbaijani armed forces primarily used small-calibre firearms, since March 2022 their actions have escalated to include the use of large-calibre weaponry as part of their continued hostilities. Notably, on 22 July 2022, Azerbaijani forces shelled civilian areas, targeting the settlements of Tagavard and Karmir Shuka in the Martuni district of the Nagorno-Karabakh Republic (NKR). The 20-minute bombardment caused damage to residential buildings.

Aiming to cause humanitarian problems in Artsakh, the Azerbaijani side completely disrupted the operation of the only gas pipeline entering Artsakh from the Republic of Armenia at 1:00 a.m. on 8 March 2022, resulting in the entire population of Artsakh being deprived of gas supplies⁷. According to information circulating at the time, the gas pipeline was deliberately blown up. Gas was used by the population throughout the republic in various areas of normal life: heating apartments, houses, state and private organisations, educational and medical institutions, providing hot water, food production and other types of economic activity. Therefore, the disruption of gas supply in Artsakh caused many problems. The homes of most of the approximately 120,000 citizens living in the republic were gasified, which means that gas was the main means of heating for the population, and they were deprived of access to gas heating and hot water. Gas was also used in apartments for cooking, and its absence directly affected the normal organisation of meals in families. The heating problem greatly

D5%B2+%D6%85%D5%AF%D5%B8%D6%82%D5%BA%D5%A1%D6%81%D5%AB%D5%A1

⁷ Ադրբեջանական կողմը խողովակը նորոգելիս այն բացել ու փակելու հարմարանք է տեղադրել. Արցախի իշխանություններ, 22 մարտի 2022 <https://www.azatutyun.am/a/31764876.html>

affected the normal organisation of the educational process in Artsakh, as a large number of educational institutions – kindergartens, schools, secondary vocational and higher education institutions – were heated with gas. Gas supply disruptions and the lack of adequate heating also had a significant impact on the normal functioning of the healthcare system. Thus the interruption of gas supplies significantly affected the normal functioning of key economic sectors.

In particular, gas was used in the capital Stepanakert to cover a significant portion of the total demand for bread, and bread supplies were significantly affected. The lack of gas also had a number of negative consequences for the transport sector. All this caused a number of problems in several sectors of the republic's economy.

After the trilateral statement was signed, the Azerbaijani side repeatedly resorted to psychological acts of terrorism aimed at suppressing and spreading an atmosphere of fear and despair among the population of Artsakh. The Azerbaijani side widely used various tools to intimidate the civilian population. In various sections of the line of contact, daily acts of propaganda terrorism were accompanied by targeted and indiscriminate firing of small arms in the direction of various settlements⁸, shining searchlights on the houses of residents at night, and obstructing agricultural work. Since 24 February, the Azerbaijani side has been sending threatening messages to the civilian population from positions located near various settlements of the Republic of Artsakh. Military vehicles equipped with loudspeakers drove up to the heights near the

⁸https://x.com/Karabakh_MoD/status/1339152044821786625?s=20&t=mJg-k4dpSj26ZHL57XGz3g

settlements and played recordings with the following content: *"You are on the territory of the Republic of Azerbaijan. Azerbaijani law governs any actions taken here. Anything you do without official permission is illegal. The agricultural work you are currently doing is illegal. Do not prepare for war and do not attempt to create a border on our territory. If you want to stay and live here, obey the laws of Azerbaijan. For your own safety, we demand that you stop working and leave the territory immediately, otherwise force will be used against you and you will be held responsible for any losses. Do not endanger your life and the lives of your family members. Leave the territory, leave the territory."*⁹ This method of intimidation was first used on 24 February 2022 against residents of the village of Khramort in the Askeran district, after which the Azerbaijani side carried out similar actions to intimidate residents of other communities, namely: Karmir Shuka, Tagavard in the Martuni district, Khnapat, Nakhichevanik, Parukh and other communities in the Askeran district. These circumstances forced residents of the above-mentioned settlements to keep their children out of kindergartens and schools due to safety concerns. Agricultural work, which is the main means of livelihood for the rural population, was also not carried out under these threats. Azerbaijan's recent efforts to intimidate the rural population were executed in a deliberately planned manner, under the direct coordination of the Azerbaijani leadership. These actions appear

⁹ Արցախի մարդու իրավունքների պաշտպան, «Ասկերանի շրջանի հարամորթ համայնքում ադրբեջանցիների կողմից բարձրախոսներով հայ բնակչությանն ուղղված «կոչերն ու հորդորները» բնակչությանն ահաբեկելու ուղիղ դիտավորություն ունեն», 26.02.2022, <https://www.facebook.com/100003582698868/videos/pcb.4603428943119817/1299977423840281>

to be aimed at eroding the psychological resilience of the people of Artsakh. This is evidenced by the fact that so-called ‘appeals and exhortations’ were recorded on video and disseminated via social media platforms during the 44-day war and afterward, through channels affiliated with Azerbaijani propaganda¹⁰. Thus, in March 2022, another Azerbaijani aggression against the communities of Parukh, Khramort and Karaglu Hill in the Askeran district of the Republic of Artsakh resulted in the death of three soldiers of the Defence Army and 14 people were injured to varying degrees¹¹. The criminal behaviour of Azerbaijan disrupted the lives of the peaceful population of the village of Parukh in the Askeran district, where by spring 2022 there were no peaceful residents left. Azerbaijan established control over part of the Karaglu heights in the Askeran district, which kept the peaceful population of neighbouring Armenian settlements under daily danger and threat¹². As a result of Azerbaijan's crimes, the normal life of the border villages was disrupted. The next step in the Azerbaijani side's terrorist propaganda campaign took place on 11 March, when the official Facebook page of the National Assembly of the Republic of Artsakh was subjected to a cyberattack. As a result, the page was briefly taken over by Azerbaijani hackers. The Azerbaijanis took advantage of this opportunity to once again intimidate the peaceful population of Artsakh, urging them to leave their homes immediately or threatening to use force if they did not

¹⁰ <https://www.facebook.com/Caliber.az/videos/5129718323745410>

¹¹ https://x.com/Karabakh_MoD/status/1507416637456138262?s=20&t=mJg-k4dpSj26ZHL57XGz3g

¹² Փառուխից դեպի Քարագլուխ ադրբեջանական ստորաբաժանումները մի քանի հատվածներում դիրքավորվել են, 25.03.2022, <https://oragir.news/hy/material/2022/03/25/35880>

comply. While under Azerbaijani control, they posted a terrorist statement on the official Facebook page of the National Assembly of the Republic of Artsakh, which said, in particular: ‘We call on all Armenians to leave the occupied territories of Azerbaijan within 168 hours, otherwise all Armenian servicemen will be eliminated’¹³. In addition to actions aimed at intimidating the population using the above methods, the Azerbaijani side periodically resorts to jamming mobile communications and Internet access in the territory of Artsakh. Based on the facts gathered during those days, the Artsakh Ombudsman made statements noting that periodic interruptions in mobile communications and the Internet are carried out by Azerbaijanis using special jammers, which creates obstacles to the freedom to use telephone and other forms of communication and the right of the people of Artsakh to receive information¹⁴.

Large-Scale Aggression, the Exodus of Armenians from the Communities of Berdzor, Aghavno and Sus.

It should be noted that before committing criminal acts against various communities in Artsakh, the Azerbaijani side spread misinformation that the military units of the Artsakh Defence Army had violated the ceasefire and opened fire in one direction or another, thereby preparing the ground for the start of military operations in various directions. This is evidenced by the start of large-scale operations by Azerbaijan on 1 August

¹³ <https://www.facebook.com/ArtsakhParliament>, 11.03.2022:

¹⁴ Արցախի Հանրապետության Մարդու իրավունքների պաշտպան միջանկյալ զեկույց (2022 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին Ադրբեջանի կողմից Արցախի բնակչության իրավունքների խախտումների մասին). 2022, 8:

2022. On that day, Azerbaijani units attempted to cross the line of contact in a number of areas of the northern and north-western border zone of Artsakh. In the days that followed, the scale of the escalation increased, and the Azerbaijani armed forces targeted the combat positions of the Defence Army and the permanent deployment site of one of the military units, using mortars, grenade launchers and strike UAVs¹⁵. As a result of the escalation, two servicemen of the Artsakh Defence Army were killed and 19 were wounded¹⁶. The aggression undertaken by the Azerbaijani side was aimed at establishing control over various settlements, civilian infrastructure and important roads in Artsakh. The goal was also to force the Armenian side, under the threat of renewed force, to retreat from the functioning Lachin corridor connecting the Republic of Armenia with Artsakh and to use an alternative route. The available evidence indicates that Azerbaijan's periodic acts of aggression are aimed at intimidating the civilian population of Artsakh, creating unfavourable living conditions and forcing Artsakh residents to leave their homes in an atmosphere of fear. In addition to the use of force, the Azerbaijani side has coerced the Armenian side into making concessions on various issues, as a result of which the security of the civilian population of Artsakh has become even more vulnerable.

¹⁵ Զոհեր, վիրավորներ, մասնակի զորահավաք Արցախում, *օգոստոսի 3, 2022*, <https://www.azatutyun.am/a/31974069.html>

¹⁶ ԱՀ ՄԻՊ արտահերթ զեկույց (2022 թ. օգոստոսին Ադրբեյջանի կողմից Արցախի ժողովրդի իրավունքների խախտումների մասին). 2022, 26:

According to the trilateral statement of 9 November 2020¹⁷, all settlements in the Kashatagh district of the Republic of Artsakh passed under Azerbaijani control, with the exception of communities located within the 5-kilometre Lachin corridor connecting Artsakh with Armenia. The day after the start of hostilities on 1 August 2020, a meeting of the Security Council was held on 2 August, at which the President of the Republic of Artsakh, Arayik Harutyunyan, announced the demands of the Azerbaijani side. The Azerbaijani side, through the Russian peacekeeping forces stationed in Artsakh, demanded that traffic through the corridor connecting the Republic of Artsakh with the Republic of Armenia be reorganised along a new route¹⁸. In parallel with the military actions carried out by Azerbaijan in various directions, negotiations began with the mediation of representatives of the Russian peacekeeping contingent, as a result of which a decision was made to change the current route of the corridor connecting Artsakh with Armenia (the Lachin corridor), and a deadline was set for 29 August. The deadline was then extended to 1 September¹⁹. As subsequent events showed, the Azerbaijani side implemented its demands by conducting military operations in various directions from 1 to 3 August 2022, using the threat of force. As a result of the change in the route of the corridor, the settlements of Berdzor, Agavo and Sus came under enemy control. For security reasons, the

¹⁷ Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation, November 10, 2020, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384>

¹⁸ Նախագահ Հարությունյանը հրավիրել է Անվտանգության խորհրդի ընդլայնված նիստ՝ 02. 08. 2022, <https://banak.info/8028>

¹⁹ Ինչպիսի՞ն է լինելու Հայաստանն Արցախին կապող նոր միջանցքը, 11 օգոստոսի 2022, <https://hetq.am/hy/article/147189>

Artsakh authorities organised the evacuation of the population of these settlements²⁰. As a result of decisions taken at the military and political levels, people's normal lives were disrupted and they lost everything they had built up over the years: their homes, property and jobs. This is evidence of how human rights are subject to the threat of force from Azerbaijan. As of 25 August, the civilian population had been relocated from all Armenian settlements in the corridor. Already on 26 August, Azerbaijani armed forces entered these settlements²¹. It is important to note that the operation of the corridor was explicitly outlined in the trilateral statement. This corridor held existential significance for the people of Artsakh; therefore, any disruption in its operation inevitably led to the onset of a humanitarian crisis.

During the 22 months following the establishment of the ceasefire, gross violations of the ceasefire were recorded, resulting in casualties among the civilian population and Defence Army personnel. From 9 November 2020 to mid-2022, more than 112 crimes were committed against the population of Artsakh from positions located in territories adjacent to Armenian settlements under the control of the Republic of Artsakh, resulting in significant human and material damage. As a result, three civilians and 15 military personnel were killed, 126 people (48 civilians and 78 military personnel) were subjected to attempted murder, and 65 people (14 civilians and

²⁰ «Այս պահին մեզ եթե ուզում են օգնել, կարող են առաջարկել տրանսպորտային միջոցներ և հնարավորինս մատչելի». Բերձորի քաղաքապետ, 11. 08. 2022, <https://168.am/2022/08/11/1746766.html>

²¹ Բերձոր, 2022 թ., օգոստոս. Քաղաքը լի էր ընտանի կենդանիներով, որոշ տների մոտ կեր էր թողնված 27.01.2024, <https://step1.am/blog/2024/01/27/10081/>

51 military personnel) suffered gunshot wounds of varying severity or were subjected to violence²².

Conclusions. Summarizing the consideration of the issue, the following conclusions were drawn:

1. Despite signing the trilateral statement, Azerbaijan has not ceased its internationally illegal actions; in particular, it has continued its aggressive, offensive actions, the seizure of military personnel and civilians, attacks on peaceful settlements, and the destruction of Armenian cultural heritage in the occupied territories.

2. A comparison of Azerbaijani propaganda with the aggressive actions of its armed forces during the period in question suggests that Azerbaijan was deliberately laying the groundwork for the blockade of Artsakh and the initiation of large-scale military operations.

3. In the period after the ceasefire, Azerbaijani aggression was not only not restrained by mechanisms, but was also not condemned by the international community. As a result, the use of force and the threat of force by the Azerbaijani authorities continued until the complete depopulation of Artsakh in September-October 2023.

Գրականություն/References/Литература

1. Արցախի Հանրապետության ՄԻՊ զեկույց (2022 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին Ադրբեջանի

²² ԱՀ ՄԻՊ արտահերթ զեկույց (2022 թ. օգոստոսին Ադրբեջանի կողմից Արցախի ժողովրդի իրավունքների խախտումների մասին). 2022, 7:

- կողմից Արցախի բնակչության իրավունքների խախտումների մասին) 2022, Ստեփանակերտ, 23 էջ:
Report of the Human Rights Defender of the Republic of Artsakh (on violations of the rights of the population of Artsakh by Azerbaijan in February-March 2022) 2022, Stepanakert, 23 p.
2. Արցախ Հանրապետության ՄԻՊ արտահերթ զեկույց (2022 թ. օգոստոսին Ադրբեջանի կողմից Արցախի ժողովրդի իրավունքների խախտումների մասին) 2022, Ստեփանակերտ, 36 էջ:
Extraordinary report of the Human Rights Defender of the Republic of Artsakh (on violations of the rights of the people of Artsakh by Azerbaijan in August 2022) 2022, Stepanakert, 36 p.
3. Արցախի Մարդու իրավունքների պաշտպան, «Ասկերանի շրջանի էսրամորթ համայնքում ադրբեջանցիների կողմից բարձրախոսներով հայ բնակչությանն ուղղված «կոչերն ու հորդորները» բնակչությանն ահաբեկելու ուղիղ դիտավորություն ունեն», 26.02.2022, <https://www.facebook.com/>
Human Rights Defender of Artsakh, "the appeals and appeals addressed by Azerbaijanis to the Armenian population through loudspeakers in the Khramort community of Askeran district have a direct intention to terrorize the population", 26.02.2022, <https://www.facebook.com/>
4. «Այս պահին մեզ եթե ուզում են օգնել, կարող են առաջարկել տրանսպորտային միջոցներ և հնարավորինս մատչելի». Բերձորի քաղաքապետ, 11.08.2022, <https://168.am/2022/08/11/1746766.html>

"At the moment, we can be offered vehicles if they want to help, and affordable ones if possible. Mayor of Berdzor, 11.08.2022, <https://168.am/2022/08/11/1746766.html>

5. Ադրբեջանական կողմը խողովակը նորոգելիս այն բացել ու փակելու հարմարանք է տեղադրել. Արցախի իշխանություններ, 22.03.2022, <https://www.azatutyun.am/a/31764876.html>

The Azerbaijani side has installed a device for opening and closing the pipe during its repair. The authorities of Artsakh, 22.03. 2022, <https://www.azatutyun.am/a/31764876.html>

6. Բերձոր, 2022 թ., օգոստոս. Քաղաքը լի էր ընտանի կենդանիներով, որոշ տների մոտ կեր էր թողնված, 27.01.2024, <https://step1.am/blog/2024/01/27/10081/>

Berdzor, August 2022. The city was full of pets, and food had been left in some houses, 27.01.2024, <https://step1.am/blog/2024/01/27/10081/>

7. Փառուխից դեպի Քարագլուխ ադրբեջանական ստորաբաժանումները մի քանի հատվածներում դիրքավորվել են, 25.03.2022 <https://oragir.news/hy/-material/2022-03/25/35880>

Azerbaijani units from Parukha to Karaglukh have taken up positions in several areas, 25.03.2022 <https://oragir.news/hy/material/2022/03/25/35880>

8. Ինչպիսի՞ն է լինելու Հայաստանն Արցախին կապող նոր միջանցքը, 11.08. 2022, <https://hetq.am/hy/article-/147189>

What will be the new corridor connecting Armenia with Artsakh, 11.08. 2022, <https://hetq.am/hy/article/147189>

9. Նախագահ Հարությունյանն հրավիրել է Անվտանգու-

- թյան խորհրդի ընդլայնված նիստ 02.08.2022, <https://banak-info/8028>
 President Harutyunyan called an expanded meeting of the Security Council on, 02.08.2022, <https://banak.info/8028>
10. Զոհեր, վիրավորներ, մասնակի զորահավաք Արցախում, 03.08.2022: <https://www.azatutyun.am/a/-31974069.html>
 Victims, wounded, partial mobilization in Artsakh, 03.08.2022, <https://www.azatutyun.am/a/31974069.html>
11. Սողացող օկուպացիա, 16.04.2022, <https://orbeli.am/hy/-post975/2022-04->
 The terrible occupation, 16.04.2022, <https://orbeli.am/hy/-post/975/2022-04->
12. Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, 10.11.2020, <http://kremlin.ru/-events/-president/news/64384>
 Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, the Prime Minister of the Republic of Armenia and the President of the Russian Federation, 10.11.2020, <http://kremlin.ru/-events/president/news/64384>
13. **Марукян А.** 2024, Политико-правовой анализ "трехстороннего заявления о прекращении огня в Нагорном Карабахе" 10 ноября 2020 года, «Բանբեր Հայազիտութան», № 1 (25), с. 33-56.
Marukyan A. 2024, Political and legal analysis "Trilateral statement on environmental protection in Nagorno-Karabakh" November 10, 2020, "Bulletin of Armenian", Yerevan, № 1 (25), pp. 33-56.
14. Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime

- Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation, 10.11.2020, <http://en.kremlin.ru/events-/president/news/64384>
15. https://x.com/Karabakh_MoD/status/1339152044821786625?s=20&t=mJg-k4dpSj26ZHL57XGz3g
 16. https://x.com/Karabakh_MoD/status/1339609674941906944?s=20&t=mJg-k4dpSj26ZHL57XGz3g
https://x.com/Karabakh_MoD/status/1339152044821786625?s=20&t=mJg-k4dpSj26ZHL57XGz3g
 17. https://x.com/Karabakh_MoD/status/1507416637456138262?s=20&t=mJg-k4dpSj26ZHL57XGz3g
<https://www.facebook.com/Caliber.az/videos/5129718323745410>
 18. ArtsakhParliament .03.2022,
 19. <https://www.facebook.com/>

Իսկուհի Ն. Ավանեսյան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարության խախտումները Ադրբեջանի կողմից և դրա հետևանքները Արցախում (2021 թ. փետրվար - 2022 թ. դեկտեմբեր)

Ամփոփում

2020 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին Թուրքիայի օգնությամբ Ադրբեջանը Արցախի նկատմամբ իրականացրեց լայնածավալ պատերազմական գործողություններ, որոնց ընթացքում խաղաղ բնակչության հանդեպ կատարվեցին բազմաթիվ ռազմական հանցագործություններ: Նույն թվականի նոյեմբերի 9-ին

Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի, Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի և Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի կողմից ստորագրվեց Արցախում ռազմական գործողությունների դադարեցման վերաբերյալ եռակողմ հայտարարությունը, որով դադարեցվեցին լայնածավալ ռազմական գործողությունները և այնտեղ տեղակայվեցին ռուսական խաղաղապահ ուժեր:

Սակայն եռակողմ հայտարարությանը հաջորդած շրջանում ադրբեջանական կողմը տարբեր միջոցներով ոտնձգություններ էր կատարում արցախահայության իրավունքների նկատմամբ՝ նպատակ ունենալով հայաթափել Արցախը:

Բանալի բաներ՝ Արցախի Հանրապետություն, հակամարտություն, եռակողմ համաձայնագիր, հրադադարի խախտում, բնակչության թիրախավորում, հանցագործություններ, ահաբեկում, միջազգային իրավունք:

**Искуп Н. Аванесян, Институт истории НАН РА, к.и.н.,
Нарушения трехстороннего заявления от 9 ноября 2020 года со
стороны Азербайджана и их последствия в Арцахе (февраль
2021 - декабрь 2022)**

Резюме

В сентябре-ноябре 2020 года с помощью Турции Азербайджан провел широкомасштабные военные действия против Арцаха (Нагорного Карабаха), в ходе которых были зафиксированы многочисленные военные преступления азербайджанской стороны против гражданского населения Республики. 9 ноября того же года президент Российской Федерации, премьер-министр Республики

Армения и президент Азербайджанской Республики подписали трехстороннее заявление о прекращении боевых действий в Нагорном Карабахе, согласно которому были прекращены широкомасштабные военные действия в Арцахе и развернуты российские миротворческие силы для поддержания мира. Однако за установлением режима прекращения огня последовали регулярные нарушения со стороны азербайджанской стороны.

Цель статьи - раскрыть преступления вооруженных сил Азербайджана и террористические акты против мирного населения Республики Арцах после войны 2020 г. Следует отметить, что в период, последовавший за трехсторонним заявлением, азербайджанская сторона различными способами нарушала права народа Арцаха, включая право на жизнь и здоровье, физическую и психологическую неприкосновенность. Параллельно с преступлениями, совершаемыми в отношении различных поселений Арцаха, азербайджанская сторона осуществляла действия психологического и пропагандистского характера, направленные на то, чтобы заставить гражданское население покинуть свои дома.

Ключевые слова: Республика Арцах, конфликт, трехстороннее заявление, нарушение режима прекращения огня, нападения на население, преступления, международное право.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆՈՒՄ, ԷՐՁՐՈՒՄՈՒՄ, ԿԵՍԱՐԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՅՆԹԱՊՈՒՄ ՏԻՐՈՂ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ, ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ԲԱՆՏԵՐՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ, ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ԵՎ ՍՈՎՅԱԼՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

XIX դ. երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր դաժան քաղաքականություն վարել իր ենթակայության տակ գտնվող ժողովուրդների և, հատկապես, հայ ժողովրդի նկատմամբ¹: Հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրվող բռնություններն առավել ցայտուն դրսևորվեցին Աբդուլ Համիդ II-ի գահակալության օրոք (1876-1908), որը պայմանավորված էր Հայկական հարցի արծարծմամբ և հայ ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքով:

Հայկական հարցը, որն ասպարեզ իջավ և միջազգայնացվեց 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո, ուրվականի նման հետևում էր Աբդուլ Համիդին: Ըստ Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի 16-րդ հոդվածի՝ Բարձր դուռը պարտավորվում էր հայաբնակ մարզերում իրականացնել բարենորոգումներ՝ ապահովելով արևմտահայության անվտանգությունը և օսմանահպատակ

¹ Հրապարակման առաջին հատվածը տես՝ Հայոց պատմության հարցեր (գիտական պարբերական), ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, № 2 (29), 2024, էջ 180-189:

հայերին զերծ պահել քրդերի ու չերքեզների բռնություններից:

Սակայն, ըստ ֆրանսիացի ականավոր պատմաբան Ալբեր Վանդալի բնորոշման, «կարմիր սուլթանը»² Գերմանիայի կայսրին խոստովանել է, որ «նախընտրում է մեռնել, քան թե ընդունել Արևելյան Անատոլիան ինքնավարության տանող բարենորոգումները»³: Բացի այդ, առաջ քաշելով պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը, նա ցանկանում էր Օսմանյան կայսրության շուրջ համախմբել ամբողջ մուսուլմանական աշխարհը, քանզի համոզված էր, որ «մահմեդական աշխարհում ինքն է ամենաուժեղը, ինքն է, որ կարող է համախմբել իր շուրջ ամբողջ աշխարհը»⁴: Բայց, քանի որ այդ ծրագրի իրագործման ճանապարհին ազգային-ազատագրական գաղափարներով տոգորված հայերը լուրջ խոչընդոտ էին, Աբդուլ Համիդը Հայկական հարցի «լուծումը» տեսնում էր հայ ժողովրդի բնաջնջման մեջ:

Արևմտահայերի զանգվածային կոտորածները պետական քաղաքականության մակարդակով սուլթանն իրականացրեց 1894-1896 թթ.: Ըստ այդմ՝ դա օսմանյան կառավարության կողմից հայ ժողովրդի հանդեպ կիրառված ցեղաս-

² **Վանդալ Ա.**, Հայերը և բարենորոգումները Թուրքիայում, թարգմ.՝ Պողոսյան Վ., ՀՅԹԻ հրատ., Երևան, 2001, էջ 19:

³ Հայոց պատմություն, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), հ. երրորդ, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես- XIX դարի վերջ), «Զանգակ» հրատ., Երևան, 2010, էջ 506:

⁴ **Համբարյան Ա.**, Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908 թթ.), «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1999, էջ 41:

պան քաղաքականության առաջին փորձն էր: Այդ ոճրագործության իրականացման համար գործիք հանդիսացան քրդական ուժերը, ինչպես նաև մոլեռանդ մահմեդականներն առհասարակ, որոնց կառավարությունը հանձնարարել էր անխնա կոտորել Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության այլ վայրերում բնակվող հայերին:

Ընդհանուր առմամբ, 1890-ական թթ. Աբդուլ Համիդի կազմակերպած արևմտահայերի զանգվածային կոտորածներն ունեցան իրենց անդառնալի հետևանքները: Դրանց արդյունքում զոհվեց ավելի քան 300.000 հայ, հսկայական չափերի հասան արտագաղթն ու բռնի կրոնափոխությունը: Զարդերի հետևանք էին 50.000⁵ հայ որբերը: Ստորև առաջին անգամ հրապարակվում են Էրզրումի, Դիարբեքրի, Սասունի, Մուշի հայերի կոտորածների, տարագիրների վերաբերյալ փաստաթղթեր, որոնք պահվում են ՀՀ ազգային արխիվի թիվ 450 ֆոնդում: Պահպանել ենք փաստաթղթերի լեզվական և ոճային առանձնահատկությունները:

ԼԻԼԻԹ Ս. ՔՈՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,

կրպսեր գիտաշխատող

L. Qosyan@gmail.com

ID 0009-0001-6609-4180

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-172

⁵ **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հ. Գ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2001, էջ 5474:

La situation A Diarbekir
Resumé d'un rapport en date du 10 Mai (v.s.) 1895,
arrivé de Diarbékir :

Les Arméniens de Diarbékir, dont les souffrances parviennent rarement à la connaissance du monde civilisé, par suite de manque de moyens sûrs de correspondance, veulent par la présente attirer sur eux un regard de compassion, en mettant en évidence la situation déplorable à laquelle ils se trouvent livrés

Outre les exactions qui sont commises sous prétexte de percevoir les impôts et les injustices qu'endurent les cultivateurs de la part des percepteurs, outre les empiétements qui ont lieu sur les propriétés des Arméniens, de la part des Turcs et des Kurdes et qui les ont prisés d'une importante partie de leur richesse immobilière, les Arméniens souffrent encore des cruautés et vexations commises par les beys et les aghas kurdes, et les droits féodaux que ceux-ci prétendent avoir sur leurs personnes, leurs propriétés, et leur honneur sont causes des plus grands méfaits.

Ces beys et aghas agissent avec une liberté entière dans le pays, sans avoir aucun égard des représentants de l'autorité, les caïmacams, mudirs etc ; qui sont, d'ailleurs, absolument incapables de mettre la moindre entrave à leur liberté d'action. Pour donner une idée de la puissance de ces beys, il suffit de citer que le chef Hazro a pu s'emparer d'une quarantaine de villages arméniens et que cent trente villages habités par diverses communautés chrétiennes, ont été appropriés, sans aucune cause plausible par les chefs Hadji Rachid et Matoye Gouiton de seivan et par Mir-Ali-Moustafa:

Dans les propriétés des beys et des aghes habitent plusieurs cheikhes qui se sont fait une spécialité d'exploiter le fanatisme de ces seigneurs, en les excitant contre les chrétiens.

Les meurtres, les outrages à l'honneur des femmes et des adolescents, les conversions forcées, la profanation des églises, toutes espèces de vexations et d'exactions en un mot, qui étaient fréquents depuis des temps immémoriaux dans ce pays, sont devenus encore plus fréquents, par suite de l'excitation de l'opinion publique musulmane contre les chrétiens, et la recrudescence du fanatisme, qui en a été la conséquence.

Comme un exemple de la situation des chrétiens du vilayet de Diarbékirkir, nous citerons ici, quelques incidents arrivés dans les douze derniers mois seulement et qui prouveront suffisamment la manque absolue de sécurité de la vie, des biens et de l'honneur dans ce pays ;

1° Il est impossible d'énumérer un à un tous les cas d'outrages, qui ont eu lieu dans le vilayet dans ces derniers temps. La sécurité d'honneur manque complètement et personne n'est de l'honneur des siens.

Voici quelques-uns de ces, qui montrent à quel degré est arrivée cette insécurité :

En Juillet 1894, les nommés Moustafa Onbach, Keur-Adbi, Eumer et Kiro, de la population turque de Diarbékirkir, ont outragé, par esprit de vengeance, un arménien marié nommé Recho, également de la population turque de Diarbékirkir, s'est précipité, pendant la nuit, armé d'un poignard, sur la femme Touma, épouse de l'arménien Artienne Groyan, qu'il a outragée, en la menaçant avec l'arme qu'il avait en main.

En Janvier 1895, la demoiselle arménienne Fidan, fille du nommé Chazar, originaire du village de Tcherik, situé dans la

sandjak de Monche, qui se réfugiait à Diarbékir espérant y trouver un gagnenain, a été enlevée par les Kurdes habitant de village de sédakhé (dans le district de Slivan), pendant qu'elle se trouvait en compagnie de son pèet sa mère, aux environs de la ville. Cette jeune personne, âgée de treiz ans, a ètè gardée pendant une dizaine de jours auprès des kurdes qui lui ont fait subir les derniers outrages.

Sur les démarches de la mère, la Gouvernement a sauvè la jeune fulle, qui a ètè remise â sa famille, les ravisseurs n'ont nullement ètè punis.

Vers la même èpoque, la fils d'Abdullah bey, cèlèbre chef ku de la seivan, n'ayant pas rèussi à outrager la femme de l'arménien nommé Agoplors d'une attaque qu'il avait opèrèe sur la demeure de celu-ci, à rèuni sa horde, et par une nouvelle attaque, a incendiè la maison, don't tous les habitants ont ètè passes fil de l'èpèe. Le coupable n'a pas même ètè inquiètè.

En Fèvrier 1895, trois postillons armès ont enlevè une femme arménienne et sa fille, qu'ils ont emmenèes dans leurs maisons, où ils ont attentè à leurs honneurs. La mère rèussissant à se scuver, s'est adressee au Gouvernement, don't elle a sollicitè l'aide pour sauver sa fille. Personne n'a voulu l'entendre, et la victim sur laquelle les postillons avaient assouyleurs passions immondes, de la manière la plus bestiale, a ètè livrée plus tard à sa famille, dans un ètat déplorable.

Dans le courant du mois de Mars, le Tour Reheb, bousher, âgè de plus de cinquante ans, a enlevè un jeune arménien à peine âgè de neuf ans, pendant que celui-ci passait dans la rue, et lui a fait subir des derniers outrages.

Le 10 Mars dernier, la jeune arménien Agop Avèdissian et la nommé Boghoss, tailleur, qui étaient empresonnès, par suite des

accusations mensongères des turcs, ont été outragés dans la prison par les détenus turcs.

Vers la fin du même mois, trois femmes arméniens du village de Hochdar, dépendant du district de Sevan, ont été poursuivies par le père du toupeau appartenant au fameux chef de brigand Rachid Agha pendant qu'elles s'étaient rendues à la montagne, dans le but de se procurer du bois. Deux de ces femmes ont su se sauver en courant; la troisième est tombée entre les mains du père qui l'a outragée n'ayant les mêmes respect à l'âge de la pauvre femme (55 environs).

Pendant le même mois, le nommé Fatih fils de Selim Agha, commandant de la gendarmerie à Diarbêkir, est entré nuitamment de force dans la maison de l'arménien Ohannès, sourd-muet exerçant le métier de cordonnier.

La femme Doudi, épouse d'Ohannès, a été éveillée de son sommeil. Fatik s'est éveillée de son sommeil. Fatik s'est chargée de force de la pauvre femme et l'emmenant sur son dos, à la rue Zèrik, l'a couchée par terre, menaçant, avec son couteau, de la tuer. Sur les cris de la pauvre femme, les habitants du quartier sont venus au secours et l'ont sauvée. Le Gouverneur Général „ad interim,, ayant appris l'incident, s'est contenté de réprimander la coupable qui n'a pas été châtiée jusqu'à ce jour. Il n'est pas inutile d'ajouter que le dit Fatih entre chaque jour, avec toute liberté, dans la prison de Diarbêkir, où il bat les prisonniers arméniens, avec une grande cruauté. Ceux-ci ont présenté, mais leur supplique n'a pas été même prise en considération.

En Avril 1895, une dame arménienne, originaire de Mouch, qui était allée remplir ses seaux de la fontaine de la caserne située dans le quartier de Kharib. Khastal de Diarbêkir, a été enlevée par

le gendarme Tosbagha-Ahmo, qui l'emmenant de force dans la caserne, a attenté à son honneur.

Dans le courant du même mois, les dames arméniennes du village de Hay-Eghik, qui se rendaient aux champs, ont été attaquées par les kurdes, originaires de Djaldjevan, qui ont enlevé la nommée Loutzik. Il eurent à temps pour sauver cette dame, avant d'être outragés.

C'est également en Avril 1895 que la femme Hdjè, épouse du nommé Bedross charpentier, a été outragée par Emine Tchavouche gendarme, fils de Fatah Tekavouch.

En Mai 1895, Khairi bey, fils du commandant sélim Agha, après plusieurs tentatives, restées sans résultat, en vue d'outrager la femme du cordonnier Ohan, s'est jeté de rage sur le mari et l'étoufferait sans nul doute si quelques personnes n'avaient sauvé l'objet de son courroux.

Dans la soirée du 9 Mai (v.s.) de l'année courante, une dame arménienne âgée de quarante ans, originaire du village de Kazi, qui rentrait à la ville portant son enfant sur le bras, a été attaquée près de la porte de Diarbékir par des soldats et autres turcs qui s'y trouvaient, et qui n'attachant aucune importance aux supplications de la pauvre femme, lui ont fait subir les derniers outrages. Quelques chrétiens, attirés par les cris de la femme et de l'enfant, sont arrivés, quoique tard, et ont sauvé la pauvre dame des mains des turcs. Les coupables n'ont pas été punis.

2° La fréquence des assassinats, dans le pays, y a créé une terreur qui menace d'aboutir à des massacres, si des mesures immédiates de nature à mettre fin à cette situation ne sont pas prises.

Voici quelques cas, appartenant à cette catégorie de méfaits.

En 1894, un jeune arménien, nommé Kévork, âgé de 20 ans, originaire du village de Hazro, a essuyé une attaque de la part de trois brigands turcs, à la localité dite Darandja Telbestin, pendant qu'il se rendait à Mouch. Les brigands voulaient s'emparer des quelques mulets que l'arménien avait avec lui; celui-ci, ayant résisté, a été tué. Son corps morcelé, a été trouvé par des voyageurs, qui l'ont amené chez le chef kurde Sebdine bey. Les criminels étaient les domestiques d'un bey kurde des environs.

En Février 1894 les kurdes ont lâché leurs chiens sur le village de Djernak à deux heures de distance de Diarbékir. Les villageois ayant essayé de se défendre contre les chiens, la horde a attaqué le village, où les agresseurs ont tué l'arménien nommé Hannouch, ont coupé le bras de l'arménien nommé Mancuk et ont écrasé la tête d'un nommé Krikor. Les plaintes, qui ont été portées au Gouvernement, n'ont eu aucune suite.

Dans la courant de la même année, un Arménien originaire de Palou qui venait à Diarbékir, a été tué, à une heure de distance de la ville, par des turcs qui ont enlevé les quelques ânes chargés de blé que la victime conduisait.

En Août 1894, le fils de Serkiss Egopentz et le nommé Boghoss Asdoyendz, tous les deux originaires du village de Payamli, situé à deux heures de distance de ce village, par les membres de la tribu kurde Chakanli qui les ont tués et dépecés. Les agresseurs ont ouvert les ventres des victimes, ont enlevé le foie, qu'ils ont cuit et jeté sur la route.

En Août 1894, le chef Ahmadé Bakal-Anagudj-Oglou et ses compagnons, ont tué, par un coup de fusil, l'arménien Djanass Haroutiounian dans le défilé dit Kozan-Deressi; le fils de la victime, nommé Khatcho, blessé par les assassins, est également mort des suites de ses blessures.

En Septembr de la même année, l'arménien dono, fils de Melo, Moukktar du village de Bahemda (district de Khia), a été tué par un coup de fusil entre les villages de chikh-Dodan et Bécherik, par le kurds Khalilé-Feyzo, appartenant à la tribu de Richkoton.

En Janvier 1895, un arménien, nommé vartan, originaire de Selivan, a été tué par les Kurdes, aux alentours du village de Hodnov, le corps avait été morcelé. Les coupables n'ont pas même été inquiétés.

Vers la même époque, le nommé Hassan-Tchavouch, sergent dans la garnison de Diarbékir, a tué en l'étouffant une dame arménienne nommée Touma, qu'il a l'aissée dans la rue, sur la devant la cour criminelle, a été condumné „pro forma,, à quinze ans de première nuit de son emprisonnement en s'échappant de la prison, grâce à la négligeance coupable des gardiens.

Tout dernièrement encore l'arménien Asdvadzadour qui se rendait à un banquet a èté tuè, à la tombée de la nouit, dans la ville même, de Diarbékir, par des Turcs. De même, les Kurdes ont dernièrement assassin, un le morcelant avec des hâches, l'arménien Baghdassar habitant du village de hopoum, dans le district de Lédjé, quand il transportait du bois.

Enfin, le 13 Mai dernier, vers le concher du soieil, les Turcs, ont attaqué, dans la ville de Diarbékir, l'arménien Hovsep, pendant qu'il se retournait du marché à la maison et l'ont tué; ane somme de deux mille cinq cents piasters, qu'il avait su lui, a été enlevée par les assassins.

Pour se former une idée de l'insécurité cimplète de vie qui règne dans le pays il souffit de prendre en consideration la list suivante de gens tués, rien que dans le village de Hayné, pendant les quelques dernières années;

1°-Ghazar Fertahian, assassin par le kurde Hento, originaire de Nereb.

2°Horso Sakoyan assassin par le kurde Tilo, originaire de mereb.

3°Mardiross Dougoughian, assassin par les kurdes de Mougourin.

4°Bedo chemoyentz mort sous les coups, par suite l'une bastonnade donnée par said bey.

5°Avediss Der-Horyan, assassin dans sa maison par le kurd Ali-Hadjo.

6°Thomas Der Ohannæssian, assassin par les kurdes originaires de mougour.

7°Manouk Djouharian assassiné par Youssouf bey.

8°Boghoss Chayrachian, assassin par Youssouf Tchavouch.

9° Փաստադրող չկա 9 միանգամից 10

10°Garabeth Chairlian, tué par le kurde Chilo orginaire d'Assel.

11°La same Salané, épouse de Han, assassin par cheikk Ali.

12°Un Arménien, originaire de Goynouk assassin par Moguel, riginaire de Nereb.

13°Kasbar Sarkissian, assassiné par Osman original de Sayar.

14°Krikor, fils de Sarkiss Agopian, tué par les kurdes de chemak.

15°Apo Khouchirian, tué dans sa vigne par les kurdes de Djavkhé.

16°Agop Serobian, tué par les kurdes originaires de Kousné.

17°Ohannæss Chimavonian, tué par le kurde Chasso.

18°Garabeth, originair de slivan, tué par le kurde Kassem, á une demie heure de distance du village de Hayné.

19°Channés Topdjiam, tué par Cheikk Ali.

20°L'épouse de l'Arménien Tcharakhian et son fils Kirkor, tués par Alié-Selo, la tribu de Moukhrine.

21°Le prêtre Der-Tomass, assassin dans maison de said Bey.

22°Moguerditch Khatchoyan, assassin par kurdes originaires de Hayné.

23°Agop, boucher

24°La femme de Sarkiss Fermanian, assassinée par Cheikk Békir.

25°La femme de Boghoss Gotchoyan, assassin par Cheikk Avdo.

26°Le fils du nommé Adam, originaire d'Arkan, brulé vif dans une four par le kurde Hakhé Tchavouch.

27°Un Ar énién, originaire de Russie, assassin par Hadji Hafar.

**ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՅԱՆ**

Հրապարակումը նվիրված է գիտության վաստակավոր գործիչ, նշանավոր պատմաբան, ազգագրագետ, աշխարհագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի (1865-1947) կյանքին ու գործունեությանը:

Առաջին անգամ հրապարակվում է Ս. Լիսիցյանի ինքնակենսագրությունը, որը պահվում է Հայաստանի Ազգային արխիվի Լիսիցյանի անձնական գործում (Ֆ. 20, ց. 10, գ. 243, թ. 20-27):

Ստեփան Գ. Ղարիբջանյան
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտաշխատող
sgharibjanyan@mail.ru

ID 0009-0007-8059-9648

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-184

БИОГРАФИИ УЧЕНЫХ В ДОКУМЕНТАХ: СТЕПАН ЛИСИЦИАН

Профессор, педагог, издатель, общественный деятель, заслуженный деятель науки Степан Данилович Лисициан принадлежит к старшему поколению выдающихся армянских учёных, посвятивший свою более чем полувековую напряжённую деятельность служению науке и просвещению армянского народа. При фундаментальности и энциклопедичности знаний, универсальности интересов в нём тесно переплелись историк, этнограф, географ, филолог, публицист, переводчик, организатор и пропагандист науки, арменовед широкого профиля. Родился 22 сентября 1865 г. в Тифлисе в семье военного врача, генерала Д. Х. Лисициана. В 1885 г., после окончания с серебряной медалью первой классической гимназии, поступил на историко-филологический факультет Новороссийского университета в Одессе, в 1887 г. перешёл с третьего курса на тот же факультет Варшавского университета. Окончил университет в 1889 г., защитив диссертацию и утверждён в учёной степени кандидата. В том же году был приглашён в Вагаршапат (Эчмиадзин) на должность преподавателя русской литературы в духовной семинарии Геворкян. В 1891 г. Лисициан переехал в Тифлис, где был приглашён в семинарию Нерсисян на должность преподавателя исторических дисциплин, проработав непрерывно до 1915 г.

После установления Советской власти в Закавказье С. Лисициан в 1921-1922 гг. преподавал на курсах восточной журналистики в Тифлисе, в 1922-1924 гг. в Тифлисском политехническом институте, а в 1924 г. одновременно являлся и членом учёного совета при Наркомпросе ССР Грузии. В 1924

г. он по приглашению правительства ССР Армении переехал в Ереван, где начался новый период его плодотворной и многогранной деятельности. Здесь до конца своей жизни в Ереванском государственном университете читал курсы физической и исторической географии Армении и Закавказья (с использованием картографического материала), а впоследствии также и этнографии, в разные годы был заведующим кафедрой, руководил аспирантами. Одновременно преподавал в Ереванской партшколе (1925-1929) и в Ереванском армянском педагогическом институте (1938-1943). В 1928-1947 гг. был заведующим отделом этнографии Государственного музея истории Армении, а в 1935-1947 гг. - членом правления и заместителем председателя Географического общества Армянской ССР. В 1938-1942 гг. являлся старшим научным сотрудником Института истории и материальной культуры Армянского филиала Академии наук СССР.

Особенно велик вклад С. Лисициана в организацию и развитие этнографической науки. Он по праву считается основоположником советской армянской этнографии. Заниматься этнографией Лисициан начал еще в 1920-е годы, будучи, до середины 1930-х гг., научным сотрудником Кавказского (впоследствии Закавказского) историко-археологического института (КИАИ) в Тифлисе, являясь в 1922-1928 гг. штатным, в 1928-1936 гг. внештатным сотрудником. По заданию Института он предпринял ряд научных экспедиций для сбора этнографического материала среди армян-как местных жителей, так и переселенцев. Результатом их явились его неоднократные сообщения на заседаниях учёного совета института, а также серия статей, опубликованных в

«Известиях» и «Бюллетениях» КИАИ и посвященных, в частности, истории народного традиционного жилища армян отдельных районов Армении. Лисициан первым обратил внимание на архитектурную конструкцию крестьянского дома- «глхатуна»-и его генетическую общность с армянскими культовыми сооружениями. Плоды многолетних работ по сбору этнографического материала и монографическому изучению отдельных историко-этнографических областей Армении изложены в исследованиях Лисициана «Армяне Зангезура» и «Армяне Нагорного Карабаха», вышедших в свет на армянском языке в 1969 и 1981 гг. Впервые в армянской советской этнографии отдельная историко-этнографическая область была подвергнута специальному этнографическому исследованию. Их научная ценность определяет прежде всего ставший уникальным полевой материал, собранный автором в середине 1920-х-начале 1930-х годов в составе комплексной научной экспедиции, организованной Научной ассоциацией при Центральном Исполнительном Комитете Закавказья для всестороннего обследования Зангезура, Нагорного Карабаха и Нагорного Курдистана. В состав её вошли этнографы С. Д. Лисициан, Г. Ф. Чурсин, археологи Е. Г. Пчелина и С. В. Тер-Аветисян, экономисты Г. А. Кочарян и Т. Н. Атарбемян. В 1937 г. Лисициан провел в Нагорном Карабахе повторное обследование. Материал по Зангезуру собирался им во время экспедиций Государственного исторического музея Армении в районе Гориса, Сисиана, Мегри, Кафана в начале 1930-х годов.

В научной деятельности С. Лисициана особое место уделено географическим изысканиям. В своих исследованиях по этнографии и истории Армении он придавал важное

значение роли географического фактора, в связи с чем подробно изучил географию Армянского нагорья и соседних областей, лично обследовал все районы республики. Собранные учёным сведения, а также данные армянских и иностранных источников легли в основу его работы «Физическая география Армянской ССР. С демографией» на армянском языке (1940 г.). В ней подробно представлены топография, климат, гидрография, почвы, флора и фауна, население и административное деление Советской Армении. Эта работа явилась одной из первых сводок материала по данному вопросу.

Ещё при жизни С. Лисициана его имя присвоено ереванской средней школе № 34, а в 1982 г. у здания школы был открыт бронзовый бюст учёного. После смерти С. Лисициана (4 января 1947 г.) его имя было присвоено этнографическому отделу Государственного исторического музея Армении, установлены его именные стипендии для студентов географического факультета Ереванского госуниверситета и аспирантов Института истории Академии наук Армянской ССР. В 1980 г. имя Лисициана и его дочери, доктора исторических наук, заслуженного деятеля науки Србуи Лисициан присвоено научному кабинету-архиву Института археологии и этнографии АН Армении.

(Подробнее см.: Степан Данилович Лисициан. Библиография. Ереван, 1987; Варданян Л. М. Степан Данилович Лисициан (1865-1947 гг.//Советская этнография. 1986, № 6. с. 59-69; Гарибджанян Степан. Степан Лисициан (К 125-летию со дня рождения)//Гитутюн ев техника (Наука и техника). 1990. № 10. с. 16-21. На арм. яз.)

Ниже впервые публикуется автобиография С. Д. Лисициана, хранящаяся в его личном деле Национального архива Армении.

Автобиография Степана Лисициана

2 декабря 1940 г.
г. Ереван

Я родился 23 сентября (10 сентября старого стиля) 1865 г. В 1884 г. окончил Тифлисскую 1 классическую гимназию с медалью и аттестацией «любопытность многосторонняя». Высшее образование я закончил на историческо-филологическом факультете Варшавского университета и по представлении диссертации был утверждён в учёной степени кандидата. За семинарские работы Был награждён в университете денежной премией. Педагогическую деятельность я начал в 1889 г. лектором-преподавателем в Эчмиадзинской академии. В 1891 г. был уволен католиком по обвинению в организации выступления против администрации. С 1894 г. я состоял преподавателем исторических дисциплин в Тифлисской Нерсисян семинарии, из которой я в 1915 г. выбыл по прошению. По поводу моей отставки попечительство вынесло следующее постановление: «За время 20-и летнего преподавания в семинарии С. Лисициан развернул плодотворную работу и был одним из любимых и уважаемых учениками учителей. Попечительство с сожалением принимает его отставку». С 1911 г. я принимал непосредственное участие в

руководстве основанной моей женой полноправной гимназии в качестве директора. Мы с женой поставили себе задачей создать среднюю школу для совместного обучения детей обоого пола согласно последним требованиям педагогической теории и практики. Мною были широко использованы наблюдения над построением преподавания и внутренней жизнью школ и учительских институтов нового типа в Европе, накопившиеся у меня во время поездок по Швейцарии, Франции, Австрии, Чехии, Германии (Саксонии) и Турции (американские школы). После февральской революции гимназия была передана коллективу родителей, образовавших «Общество единения семьи и школы». С установлением советской власти в Грузии гимназия была преобразована в техникум, заведующим которого оставлен я до ликвидации его в 1924 г. вследствие реорганизации школьной сети. Я был назначен членом Учёного совета при Наркомпросе Грузии. В 1921-1922 году я читал лекции на курсах восточной журналистики и при Заккавросте, причём с моей работы дирекцией была дана следующая аттестация: «С. Д. Лисициан прекрасно справляется со своей задачей и пользовался полным уважением и признанием студентов». С 1922 г. я читал лекции в Тифлисском политехническом институте.

Переехав в 1924 г. в Ереван, я был приглашён членом методического бюро при НКПроме и преподавателем Госуниверситета. С 1925 по 1929 г. я преподавал в Ереванской партшколе. При выбытии из неё я получил удостоверение в том, что «вполне владея предметом, С. Лисициан поддерживал тесную связь со студенчеством и был им любим». Моими учениками были (в числе многих других): по Эчмиадзинской Академии-Комитас (песня которого «Какавик»

издана мною), профессор Никогайос Адонц (окончивший затем под моим попечительством гимназию, автор «Армения в эпоху Юстиниана»), поэт Аветик Исаакян (первые стихотворения которого были напечатаны мною); по Нерсисян семинарии-Анастас Микоян, академик-архитектор Каро Алабян, доктор геологических наук Ованес Карапетян. Из окончивших нашу гимназию (техникум), кроме тех, которые преподают в московских и ленинградских вузах, в ереванских вузах работают доктор исторических наук Абгар Иоаннисян (проректор Госунта), доктор биологических наук Арутюн Магакян, кандидаты наук Завен Диланян (декан в Зооветеринарном институте), Вагаршак Кюркчян, доцент Гурген Севак. Много лет я руководил (в пополнение гимназического образования) домашним образованием братьев Орбели-академика Левона и профессора Рубена и, в известной мере, и академика Иосифа Абгаровича.

Кроме педагогической практической работы моё участие в армянской педагогической жизни выразилось в следующем: а) при моём непосредственном и активном участии выработана была программа для армянских школ, вновь открытых после 1905 г. Программа эта (в ней программы по географии и истории составлены мною) продержалась до установления в Закавказье Советской власти; б) по моей инициативе составлен мною, совместно с поэтами Ованесом Туманяном и Левоном Шантом учебник армянского языка-«Лусабер». С 1907 г. стали выходить в Тифлисе на языке восточных армян его I – V части вместе с книгами для практических упражнений и руководством для педагогов. Учебник печатался до 1923 г. большим тиражом и был самой распространённой школьной книгой как у восточных, так и у западных армян. В

нём широко использован для школьного преподавания фольклорный материал. Приложениям к детскому журналу «Аскер» мною издана серия (26 выпусков) педагогических сочинений, преимущественно по вопросам детской психологии и домашнего воспитания под общим заглавием «Педагогическая библиотека».

В периодической печати мне пришлось взять для себя ответственную роль в следующих случаях (кроме участия статьями во многих газетах и журналах). 1. В 1992-1898 гг. я издавал и фактически редактировал журналы: «Агбюр-Тараз». Здесь впервые выступили многие из молодых поэтов, в том числе Аветик Исаакян и Дереник Демирчян, а романист Александр Ширванзаде в качестве фельетониста (под псевдонимом «Магнос»). Это был год, когда после смерти Григора Арцруни прекратилось издание газеты «Мшак», и «Тараз» стал единственным выразителем левого течения общественной мысли. Цензурные условия и крайне узкие рамки официально утвержденной программы «Тараз» помешали мне продолжать эту редакторскую работу. 2. С 1905 по 1922 г. я издавал и редактировал детский журнал «Аскер». Впоследствии издание взяло на себя общество «Нвер манукнерин», основанное мною: редакция была сохранена за мною. Журналу удалось сгруппировать вокруг себя все наличные силы по детской литературе и создать новый кадр детских писателей. В этом «гнезде» выросли детскими писателями Атабек Хнкоян, Айрапет Айрапетян, Агабаб, Симак Саакян и другие. Мои сказки и статьи помещались за подписями «Садалян», «П.С. К.», «С. Л.» и др. И сейчас критика подчеркивает, что «пока еще у нас нет нашего «Аскера». Не так давно Госиздатом Армении были

переизданы моя сказка «Туфли Абу-Асана», а также обработка древнего эпоса «Из народных легенд и преданий». Для последней книги под моим руководством и редакцией были исполнены рисунки художников Роттером, изданные и особым альбомом в дни юбилея «Давида Сасунского» (1939 г.).

Мои научные работы посвящены «арменоведению» в широком смысле. Будучи преподавателем армянской истории в Нерсисян семинарии, я переработал весь традиционный курс предмета, в особенности домарзпанского периода. Рукописные, литографированные и печатные записки моих учеников имели распространение и в других средних учебных заведениях и далее послужили главным источником при составлении некоторых общедоступных учебников по армянской истории. В связи с моими научными исканиями мною было совершено два путешествия (в 1904 г. и в 1910-1911 гг.) по Европе. Я работал в Русском институте Академии Наук в Константинополе, в библиотеке венских мхитаристов, в Берлинском музее над раскопочным материалом, вывезенным Леманом-Гауптом из Вана и в др. Я выступал с публичными научными лекциями в Тбилиси (м. пр. 16 двухчасовых лекций по общему курсу «Истории Армении»; курс стенографирован), в Константинополе («Происхождение армян», «Развитие классов в Армении»), в Баку, в Ленинакане, в Степанакерте и в других местностях. Краткое содержание лекций помещалось в периодических изданиях. Мною собраны многочисленные материалы, в особенности по эпохам владычества ахеменидов, селевкидов и римлян. В юбилейном сборнике АрмФАНа по поводу 20-летия Советской Армении помещена моя работа «Тигран Великий по монетам». Так как для изучения истории

и культурного прошлого крайне важно выяснение влияния географического фактора, мне пришлось подробнее ознакомиться с географией Армянского нагорья и соседних областей. Часть собранного мною материала, касающаяся физической географии Армянской ССР, появилась (в 1940 г.) в печати отдельной книгой, являющейся первой разработкой имеющегося в науке материала; общая же сводка по всему Армянскому нагорью остаётся в рукописи. А принимал участие в переводе на русский язык книги Линча «Армения» части I и II. Предварительное сообщение о выводах моих по вопросу о влиянии физико-географических условий на культуру и историю Армении было сделано мною на заседании Кавказского историко-археологического института АН(КИАИ), членом которого я состоял с 1922 г. Материалы эти были использованы мною и на публичных лекциях. В настоящее время в Ереванском госунте географию Закавказья и Армении читаю я (руководжу и аспирантурой).

Как один из инициаторов Географического общества Армянской ССР я со дня его открытия состою членом правления общества и исполнял более года обязанности его председателя. В очередном номере «Известий общества» печатается моя статья «Зангезур в географическом и этнографическом отношении». С вышеуказанными занятиями тесно увязывается моя этнографическая работа, в особенности после 1928г. когда я был призван возглавлять этнографический отдел Государственного музея Армении. Мною был предпринят ряд экспедиций в Нагорный Карабах (1924 г.) по заданию Закавказского Центрального Исполнительного Комитета, в Мегри (1927 г.) и Агулисы (1928 г.)- по плану КИАИ, в Сисиан-Горис (1931 г.), Мегри-Капан (1932 г.),

Лори (1934 и 1935 гг.), Ахалкалаки-Ахалцих (1936 г.), Аштарак (1938 г.) - по линии Государственного музея, а также в Ленинакан, Артик, Нор-Баязет, Даралагыз, как для записи этнографических данных, так и для сбора музейных бытовых предметов. Мною собраны и исчерпающие материалы по этнографическому описанию южноармянских областей-Шатаха и Мокса. Благодаря систематическому накоплению экспонатов мне удалось создать богатые музейные коллекции, характеризующие разные стороны армянского быта, и тем действительно создать этнографический отдел в составе музея, занимающий почётное место среди музейных учреждений, возникших и выросших в столице Армении за 20 лет после советизации. Для организации стационарной записи этнографических материалов на местах мною составлена, по заданию бывшего Института культуры Армении, подробная инструкция: «Этнографический вопросник». На основании изучения собранных материалов мною помещены исследования в «Известиях КИАИ» и в изданиях Академии наук. Приняты к опубликованию мои работы Институтом этнографии АН («Армяне Нагорного Карабаха», Ереванским госунтом и Географическим обществом Армении. Совместно с Ервандом Шахазизом мною положено, в составе Госмузея, основание Музея в г. Ереване, позже выделенного и теперь функционирующего как самостоятельный музей. Мне поручено преподавание этнографии в Ереванском госунте, а также руководство аспирантурой по этой дисциплине. По линии АрмФАНа готовятся мною исследования о «Жилище Армении» и «Народном костюме армян». Состоя с 1925 по 1928 гг. учёным секретарём Центрального краеведческого бюро при Наркомпросе, я возглавлял всю краеведческую

работу в республике. За эти годы я создал сеть краеведческих организаций, для которых были составлены специалистами и изданы под всей моей редакцией три обстоятельные инструкции. Постановлением Квалификационной комиссии при НКПросе от 25 декабря 1935 г. (в том году, когда я прервал, на некоторое время, чтение лекций в Госунте), мне присвоено ученое звание «действительного члена института».

Издательские деятельности: После 10 лет я был членом-секретарём редакционной комиссии «Тифлисского армянского издательского общества». После закрытия его Голицыным в 1903 г. я основал как бы на коммерческих началах Товарищество на Вере: «Ст. Лисициан и Компания». Фирма эта, продолжая дело закрытого общества издала, кроме ряда мелких книг, объёмистые романы революционного содержания: «История одного крестьянина», «Овод» и «Крестьянин Бютнер» (печатание последнего было передано магазину «Гуттенберг»). Издательская программа в известной мере была согласована со Степаном Шаумяном (один из 26 Бакинских комиссаров), который взялся перевести «Наемный труд и капитал» К. Маркса и «Экономическое учение К. Марка» Карла Кауцкого. Первый вышел под моей редакцией (он несколько раз перепечатывался в советском издании), второй остался наполовину выполненным в архиве Ст. Шаумяна. После февральской революции и при первой же возможности восстановил «Кавказское армянское издательское общество», которому и были переданы все имущество и денежные средства моей фирмы. В качестве председателя правления и редакционной комиссии я и в дальнейшем стоял близко к работам общества. Число оригинальных, переведённых мною (м. пр., «Камо грядеши» Сенкевича,

«Чудесный век» Уоллеса, «Дарвин и его учение» Тимирязева и др.), пришедших через мою редакцию и изданных мною книг доходит до 200.

В октябре 1940 г., ввиду исполнившегося 75-летие моей жизни и 51-летия моей научной, педагогической и литературной деятельности постановлением Совнаркома Армянской ССР назначена персональная пенсия в высшем размере. Семейное положение: жена-педагог, персональный пенсионер. Дочери-Србуи, специалистка по хореографии, работает при Большом театре в Москве; Назели -читает курс, по защите кандидатской диссертации в Ленинградском финансово-экономическом институте. Сын Левон, убит в Вагаршапате во время дашнакской авантюры и погребен там же в братской могиле коммунаров.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՐԲԵՐՏՈ Մ. ԴԱՆ

ՌԻրարտուի արևմտյան սահմանին. որոշ դիտարկումներ Սարդ(ա)ուր(ր)իանայի և Թիգլաթպալասար II-ի կողմից հիշատակված Սարդուրիխինիլի հնարավոր նույնականացման մասին 3

ՌՈՒՍԼԱՆ Ա. ՑԱԿԱՆՅԱՆ

Թիգլաթպալասար I-ի հյուսիսային ռազմարշավները. նպատակներն ու արդյունքները 26

ԱՐՏԱՇԵՍ Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

Ջաքարյանների և Արցախի իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունները (XII դ. վերջին քառորդ - XIII դ. առաջին կես) 46

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԾՎԻ Հ. ԲԱՆՉԻՆՅԱՆ

Մերձավոր Արևելքի հայերի հիշատակումները Ջոզեֆ Վոլֆի 1827-1828 թթ. ուղեգրության մեջ 70

ԼԻԼԻԹ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության 1878 թ. ծրագրերը հայաստանյան պատմագիտության գնահատմամբ (1996-2018) 89

ՄԱՐԻԱՄ Վ. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների անդրադարձը «Ճակատամարտ» օրաթերթում 110

ՌՈՒԲԵՆ Լ. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ

Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի էվոլյուցիան
(1988-1991) 127

ԻՍԿՈՒՀԻ Ն. ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

2020 թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարության
խախտումները Ադրբեջանի կողմից և դրա
հետևանքները Արցախում (2021 թ. փետրվար-2022 թ.
դեկտեմբեր) 153

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԼԻԼԻԹ Ս. ՔՈՍՅԱՆ

Համառոտագրություն Սասունում, Էրզրումում,
Կեսարիայում և Այնթապում տիրող իրավիճակի,
Դիարբեքիի բանտերում գտնվող հայերի
կոտորածների, տարագիրների և սովյալների վիճակի
մասին 172

ՍՏԵՓԱՆ Գ. ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆ

Ստեփան Լիսիցյան 184

СОДЕРЖАНИЕ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

РОБЕРТО М. ДАН

На западной границе Урарту: некоторые замечания о возможной идентификации Сард(а)ур(р)ианы, упоминаемой Тиглатпаласаром III, с крепостью Сардурихинили	3
--	---

РУСЛАН А. ЦАКАНЯН

Северные походы Тиглатпаласара I: цели и результаты	26
---	----

АРТАШЕС И. ШАХНАЗАРЯН

Взаимоотношения Закаряннов с княжескими родами Арцаха (последняя четверть XII в. – первая половина XIII в.)	46
--	----

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

АРЦВИ Г. БАХЧИНЯН

Свидетельства об армянах Ближнего Востока в путевых записках Джозефа Вольфа (1827-1828 гг.)	70
--	----

ЛИЛИТ ГР. ОГАНИСЯН

Планы автономии Западной Армении 1878 года в оценках армянской историографии (1996-2018)	89
---	----

МАРИАМ В. ОВСЕПЯН

Отражение социально-экономических проблем Первой Республики Армении в газете «Чакатамарт» (1918–1920) ...	110
--	-----

РУБЕН Л. АЗИЗБЕКЯН

Эволюция армянской общественно-политической мысли (1988-1991)	127
--	-----

ИСКУИ Н. АВАНЕСЯН

Нарушения трехстороннего заявления от 9 ноября 2020 года со стороны Азербайджана и их последствия в Арцахе (Февраль 2021 - Декабрь 2022)	153
--	-----

ПУБЛИКАЦИЯ

ЛИЛИТ С. КОСЯН

Краткий обзор ситуации в Сасуне, Эрзруме, Кесарии, Айнтапе и о массовых убийствах в тюрьмах Диарбекира, положении депортированных и голодающих армян 172

СТЕПАН Г. ГАРИБДЖАНЫ

Степан Лисициан 184

CONTENT

HISTORY OF THE ANCIENT AND MIDDLE AGES

ROBERTO M. DAN

On the Western edge of Urartu some Remarks on the Possible Identification of the SARD(A)UR(R)IANA Mentioned by Tiglath-Pileser III with SARDURIHINILI	3
---	---

RUSLAN A. TSAKANYAN

The Northern Campaigns of Tiglath-Pileser I: Objectives and Results	26
---	----

ARTASHES I. SHAHNAZARYAN

The Relationship Between the Zakaryans and the Princely Dynasties of Artsakh (Last Quarter of the XII Century - First Half of the XIII Century)	46
---	----

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

ARTSVI H. BAKHCHINYAN

Accounts of Armenians in the Near East in Joseph Wolff's 1827-1828 Travelogue	70
---	----

LILIT HR. HOVHANNISYAN

Plans for the Autonomy of Western Armenia in 1878: Assessments in Armenian Historiography (1996-2018)	89
---	----

MARIAM V. HOVSEPYAN

Reflections on the Socio-Economic Issues of the First Republic of Armenia in the "Chakatamart" Newspaper (1918-1920)	110
--	-----

RUBEN L. AZIZBEKYAN

Evolution of Armenian Socio-Political Thought (1988-1991)	127
---	-----

ISKUHI N. AVANESYAN

Azerbaijan's Violations of the Trilateral Statement of November 9, 2020, and Their Impact on Artsakh (February 2021 - December 2022)	153
--	-----

PUBLICATION

LILIT S. QOSYAN

Brief Overview of the Situation in Sassun, Erzurum, Kesaria, Ayntap
and about the Massacres in Diarbekir Prisons, the State of Deported
and Starving Armenians 172

STEPAN G. GHARIBJANYAN

Stepan Lisician 184

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(SCIENTIFIC JOURNAL)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)

1 (30). 2025

Ռուսերեն և անգլերեն տեքստերի խմբագիր՝ Յու. Կրյուչկով
Սրբագրիչ՝ Դ. Սարգսյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Տպաքանակը՝ 100, ստորագրված է տպագրության 20.06.2025 թ.

Тираж – 100, подписано к печати 20.06.2025 г.

Printed copies – 100, signed for printing 20.06.2025

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://academhistory.am/>

Официальный сайт журнала: <http://academhistory.am/>

Official site of the journal: <http://academhistory.am/>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ hayotspatmutyanhartser@gmail.com

Электронная почта журнала: hayotspatmutyanhartser@gmail.com

E-mail of the journal: hayotspatmutyanhartser@gmail.com

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4, հեռ. 0(10)529263

Адрес редакции: 0019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел. 0(10)529263

Editorial office address: 0019, Yerevan,

Marshal Baghramyan Ave., 24/4, tel. 0(10)529263